

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

FİDAN AFAD QIZI QURBANOVA

ANTROPONİMİYANIN ƏSASLARI
(AZƏRBAYCAN, İNGİLİS VƏ ALMAN DİLLƏRİNİN MATERIALLARI
ƏSASINDA)

5704.01 – Dil nəzəriyyəsi
5708.01 – German dilləri

Filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2013

Dissertasiya AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Onomastika şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi:

AMEA-nın müxbir üzvü,
fil.e.d., prof. **K.Abdulla**

Rəsmi opponentlər:

filologiya elmləri doktoru, professor
A.Abbasova

filologiya elmləri doktoru, professor
F.Aslanov

filologiya elmləri doktoru, professor
İ.Qasimov

Aparıcı müəssisə:

BDU-nun Ümumi dilçilik kafedrası

Müdafiə **30 aprel** 2013-cü il saat **14.00**-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının (D.01.041) iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat 29 mart 2013-cü ildə göndərilmişdir.

**(D.01.141) Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri doktoru:**

N.Seydəliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Dilçilik tarixində onomalogiya və onun yarımşöbəsi olan antroponimiyanın müqayisəli şəkildə tədqiqi müasir dövrdə aktuallığı ilə daim diqqəti cəlb edir. Buna görə də bu sahənin elmi cəhətdən araşdırılması, elmi-nəzəri tədqiqi və təhlili hər bir xalqın dilinin, tarixinin polemik məsələlərinin aradan qaldırılmasına kömək edir.

İngilis, alman və Azərbaycan dillərində şəxs adlarının müqayisəli tədqiqini də bu baxımdan aktual hesab etmək olar. Bunlardan ən başlıcası german dilləri ailəsinə daxil olan ingilis və alman dillərinin tətbiqi sahələrinin Azərbaycanda yayılmasının genişlənməsi amilidir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir şəraitdə ingilis dili özünün çoxmillətli geniş auditoriyası və Azərbaycan gerçəkliyi ilə üzbəüz dayanmış və qarşılıqlı anlaşılma situasiyası yaratmışdır. İkinci mühüm amil isə Azərbaycan xalqının və dövlətinin dünya iqtisadiyyatı, siyasət və mədəniyyət sahələrinə getdikcə daha artıq inteqrasiya olunması ilə əlaqədardır.

Məlum olduğu kimi, keçən əsrdən bəri uzun illərdir ki, diqqəti cəlb edən onomastik leksikanın nəzəri məsələlərinə dair həm xarici, həm də Azərbaycan dilçiliyində bir sıra elmi-tədqiqat işi, məqalə və əsərlər yazılmış, müəyyən fikirlər irəli sürülmüşdür. Lakin bütün bunları onomalogiya sahəsində hərtərəfli araşdırmalar kimi qəbul etmək düzgün olmazdı.

Yeri gəlmişkən bir mühüm məsələni qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda əsasən XX əsrin ikinci yarısından etibarən araşdırmalara cəlb olunan onomalogiya, eləcə də antroponimiya sahəsində aparılan tədqiqatlar dövrün tələbinə uyğun əsasən rus dilçilərinin tədqiqatlarının nəticələrinə əsaslanırdı. 1992-ci ildən, yəni artıq Sovetlər İttifaqının parçalanması nəticəsində ölkəmiz istiqlaliyyət əldə etdikdən sonra dünyanın bir çox azad, müstəqil ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da bu sahədə aparılan araşdırmalar birbaşa və bir neçə istiqamətdə tədqiq olunmağa başlandı. Bu sahədə əldə edilən uğurlar Azərbaycan ilə xarici dünyanın qarşılıqlı anlaşılmasının, qavranılmasının ilkin şərtlərinə əsaslanır. Qarşılıqlı anlaşılma isə müəyyən dərəcədə müvafiq dil şüurları arasında təmas nöqtələri və təmas sahələrinin olması ilə bağlıdır. Belə təmas nöqtələri əhəmiyyətli dərəcədə ədəbi dildə onomastik sistemin dərinədən tədqiqi, eləcə də müxtəlif dil ailələrinə aid Azərbaycan, ingilis və alman dillərində onomastik leksikanın bir hissəsini təşkil edən antroponimlərin, onların yaranma yollarının aşkar olunmasına geniş imkanlar açır. A.Nuren, M.Breal kimi tədqiqatçılar xüsusi isimlərdən düzələn adların dillə

əlaqəli şəkildə öyrənilməsinə təklif edirlər. H.Suit, O.Yespersen, A.Superanskaya, V.İ.Bolotov, A.Qurbanov həm də xüsusi isimlərdən düzələn adların mənasının danışıqla bağlı olduğunu qeyd edərək göstərirlər ki, xüsusi isim kimi şəxs adlarına sinxron yanaşıldıqda adlar ancaq danışıqla əlaqədar kommunikativ vəziyyətdə leksik məna kəsb edir.

Elmi baxışların çoxşaxəliyi və müxtəlifliyi bir daha sübut edir ki, ad düzəldən xüsusi isimlərin öyrənilməsi olduqca mürəkkəbdir. Vahid və ümumi konsepsiyanın olmaması, ilkin mərhələdə işlənilib hazırlanmış mövcud fikirlərin müxtəlifliyi tədqiqat metodlarının fərqli olması ilə izah olunur. Biz o müəlliflərin fikirləri ilə razılaşıırıq ki, onlar adların yaranmasında əsas rol oynayan xüsusi isimlərin həm yazı, həm də danışıq formalarında söz kimi məna kəsb etməsini qəbul edirlər. Bu yanaşma bizə daha inandırıcı görünür, çünki ümumi isimlərə nisbətən xüsusi isimlərin ikili – əşya-məntiqi mənası yazı və danışıq dilinin çalarlarını daha qabarıq şəkildə nümayiş etdirir. Danışıq və dillə müqayisəli şəkildə xüsusi isimlərin əhəmiyyətinə nəzər saldıqda ümumi və xüsusi, mücərrəd və konkretin, ictimai və fərdiliyin xüsusi isimlərlə mənaca bağlılığı nəzərə alınmalıdır. Belə mövqə xüsusi isimlərin müxtəlif tematik kateqoriyalarının denotativ, siqnikativ və konnotativ mənalara görə müxtəlif tərkibli, yekcins olmadığını göstərir.

Dünya dilçiliyində onomastik vahidlərin meydana gəlməsi, dəyişməsi, üslubi xüsusiyyətləri və s. problemlərin elmi və sistemli, eləcə də müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb olunması bu gün də həllini tələb edən məsələlərdəndir. Hazırda istər toponimlərin, istərsə antroponimlərin yaranma məsələsi hələ də dilçilikdə müzakirə mövzusu olaraq qalmaqdadır. Məhz bu səbəbdən onun elmi nöqtəyi-nəzərdən dəqiq faktlar əsasında təhlil edilməsi ən aktual məsələlərdəndir.

Mövzunun məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın əsas məqsədi Azərbaycan, ingilis və alman dillərinin materialları əsasında antroponimikanın nəzəri əsaslarının, şəxs adlarının inkişaf yollarının, xüsusilə onların mənşəyi və meydana gəlməsinin elmi nöqtəyi-nəzərdən sistemli şəkildə araşdırılmasıdır. Buraya əsasən dünyada geniş yayılmış ingilis və alman dillərində antroponimikanın zənginliyini göstərən sahələrin tədqiqi də daxildir. Göstərilən məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi əsas şərt hesab olunur:

- ümumi dilçilikdə antroponimika və antroponimiya anlayışlarını, onların yerini, hüdudunu, eləcə də xüsusi adların ümumi nəzəriyyəsini, onomoloji vahidlərin semantikasını, məna müxtəlifliyini, funksiyasını,

sözlərlə olan ümumi və fərqli cəhətlərini, ümumişlək sözlərin və addüzəldən şəkildə olan mənşəyini və s. müəyyənləşdirmək;

- dünya dilləri sistemində german dillərinin mövqeyi;

- antroponimlərin, xüsusilə Azərbaycan, ingilis və alman dillərində şəxs adları və soyadlarının inkişaf tarixinə nəzər salmaq;

- Azərbaycan, ingilis və alman dilləri antroponimiyasında köməkçi ad kateqoriyaları (təxəllüs, ləqəb) haqqında həm elmi, həm də tətbiqi sahə kimi məlumat vermək;

- yerli, milli şəxs adları və başqa dillərdən Azərbaycan, ingilis və alman dillərinə keçən əcnəbi (alınma) şəxs adlarının təsnifatını vermək və onları faktlar əsasında dəqiqləşdirmək;

- ümumi sözlərdən və xüsusi adlardan yaranan şəxs adlarının səciyyəvi cəhətlərini göstərmək;

- Azərbaycan, ingilis və alman dillərində yaranan antroponim tərkibli frazeoloji vahidlərin bəzi xüsusiyyətlərini izah etmək və s.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Əsər Azərbaycan və german dillərinin materialları əsasında onomalogiyanın, xüsusilə antroponimiyanın, əsasən şəxs adlarının elmi-nəzəri cəhətdən linqvistik təhlilinə həsr edilmişdir. Tədqiqat işində german dilləri qrupuna daxil olan ingilis və alman dillərində mövcud şəxs adları ilk dəfə sistemli şəkildə araşdırılmış, qruplaşdırılmış, onların üzərində geniş təhlil aparılmış, mənalı açıqlanmışdır. Bunlarla yanaşı, dilçilikdə bu sahədə onomastik vahidlər və şəxs adları ilə əlaqədar bəzi mübahisəli məsələlərə də aydınlıq gətirilmiş, orijinal təsnifatlar verilmiş, şəxs adlarının mənşəyi və yaranma mənbələri ətraflı şəkildə işıqlandırılmış, bir çoxunun hansı dildən alınması və obyektiv səbəblər dəqiqliklə, faktlar əsasında təsdiq edilmişdir. Bütün göstərilən bu faktları dissertasiyanın elmi yeniliyi kimi qiymətləndirmək olar.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya həm ümumi, həm də xüsusi dilçilik nöqtəyi-nəzərindən indiyə qədər araşdırılmamış mühüm bir sahəyə həsr edildiyi üçün nəzəri və praktik əhəmiyyətə malikdir. Məlum olduğu kimi, müxtəlif dillərin onomalogiyası müəyyən qədər tədqiq edilsə də, hələ bu sahədə bir çox məsələyə aydınlıq gətirilməsinə yenə də ehtiyac duyulur. Buna görə də hər üç dilin antroponimiyası, şəxs adları üzərində müqayisəli şəkildə aparılmış bu tədqiqatın həm nəzəri, həm də təcrübə cəhətdən əhəmiyyəti özünü göstərir. Dissertasiyanın tədqiqat materialları elmi istiqamətinə görə yalnız germandilli xalqların deyil, digər dil ailələrinin dilçiliyində də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əsər onomalogiya ilə bağlı digər tədqiqat işləri üçün də müxtəlif istiqamətlərə

geniş imkanlar yarada bilər. Dissertasiya onomalogiyaya dair dərş vəsaitlərinin, xüsusi kurs və proqramların yazılmasında faydalı olmaqla yanaşı, ondan ali məktəblərdə dərş vəsaiti kimi də istifadə etmək olar.

Tədqiqat işində Azərbaycan, ingilis və alman dillərində verilmiş zəngin faktlardan şəxs adlarının izahlı lüğətlərinin tərtibində geniş istifadə etmək mümkündür.

Tədqiqatın mənbələri. Dissertasiyanın yazılmasında həm Azərbaycan dilində, həm də germanın dilləri qrupuna daxil olan ingilis, alman, eləcə də digər xalqların dillərində nəşr olunmuş antroponimik lüğətlər əsas mənbə kimi götürülmüşdür. Müxtəlif dillərdə nəşr olunmuş şəxs adlarına dair lüğətlər, onomalogiyaya, o cümlədən antroponimiyaya aid Azərbaycan, rus, ingilis və alman dillərində yazılmış elmi əsərlər, monoqrafiyalardan mənbə kimi istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat işi yazılarkən dissertasiyanın xarakterinə uyğun olaraq, əsasən müqayisə, müşahidə, təsviri və struktur-təhlil metodları tətbiq olunmuşdur. Dissertasiyaya cəlb edilən materialların təhlili isə diaxron-sinxron istiqamətdə aparılmışdır.

Müdafiəyə çıxarılan müddəalar:

1. Azərbaycanda antroponimiya sahəsində hərtərəfli araşdırmalar aparılmamışdır. Bu da bir çox məsələlərə dair vahid və ümumi konsepsiyanın olmaması ilə əlaqədardır.
2. Azərbaycanda antroponimiya ilə bağlı sistemli şəkildə araşdırmalara ehtiyac vardır. Antroponimiyanın müqayisəli tədqiqi XX əsrdə öz həllini tapmamışdır.
3. 1990-cı illərin ortalarına qədər antroponimiya sahəsində aparılan araşdırmalar əsasən rus dilçilərinin tədqiqatlarının nəticələrinə əsaslandığından antroponimlərin yaranması, inkişafı ilə bağlı bir çox məsələlərə aydınlıq gətirilməmişdir.
4. Azərbaycanda da, dünya dilçiliyində olduğu kimi, müxtəlif dillərdə mövcud antroponimlərin meydana gəlməsi, dəyişməsi və s. problemlər hələ də müzakirə mövzusu kimi qalmaqdadır. Ümumi dilçilikdə antroponimika anlayışı, yeri, həddü, həmçinin xüsusi adların ümumi nəzəriyyəsi, onomoloji vahidlərin semantikasi, məna müxtəlifliyi, funksiyası, sözlərlə olan ümumi və fərqli cəhətləri, ümumişlək sözlərin və addüzəldən şəkildələrin mənşəyi və s. məsələlər dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir.

5. Azərbaycanda antroponimiya sahəsindəki tədqiqatlar bir neçə istiqamətdə aparılmamışdır. Müxtəlif dil qruplarına aid dillərin antroponimik sisteminin müqayisəli tədqiqi sahəsində çox az işlər görülmüşdür. Müqayisəli tədqiqatların aparılması hər dilin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılmasıdır.
6. Müqayisəli araşdırmalarda adətən rus dilindəki nəşrlərə və mövcud antroponimik lüğətlərə istinad edilmişdir. Antroponimiya sahəsindəki müqayisəli tədqiqat işlərində mənbə dildəki materiallar əsas götürülməmiş, adyaratma prosesində iştirak edən ünsürlər, adların variantlılığı, addan törəmələrin ictimai-tarixi səbəbləri elmi nöqtəyi-nəzərdən izah edilməmişdir.
7. Azərbaycan, ingilis və alman dillərində yaranan antroponim tərkibli frazeoloji vahidlərin bir çox xüsusiyyətlərinin izah edilməsinə ehtiyac vardır.
8. Antroponimlərin, xüsusilə də, Azərbaycan, ingilis və alman dilindəki şəxs adlarının, soyadlarının, köməkçi ad kateqoriyalarından ləqəblərin, təxəllüslərin inkişaf tarixi lazımı səviyyədə araşdırılmamışdır.
9. İngilis və alman dillərinin əsas ixtisas kimi tədris edildiyi fakültələrdə ingilis və alman dillərində aparılan dərslərdə xüsusi kurs və proqramların, yeni ali məktəb dərslərinin və dərslər vəsaitlərinin, yazılmasında antroponimiya ilə əlaqədar bölmələrdə istinad edilməli müqayisəli tədqiqatlar demək olar ki, yox dərəcəsidir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun onomastika şöbəsində yerinə yetirilmiş, həmin institutun onomastika və lüğətçilik şöbələrində və elmi-nəzəri seminarlarda müzakirə olunmuşdur. Əsərin başlıca müddə və tezisləri respublikada nəşr olunmuş müxtəlif elmi-nəzəri toplularda dərc edilmişdir. Ölkə xaricində də üç məqalə nəşr edilmiş, beynəlxalq və respublikadaxili konfranslarda məruzə ilə elmi ictimaiyyətə çatdırılmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi işin ümumi səciyyəsi, dörd fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “*İşin ümumi səciyyəsi*” hissəsində ənənəvi olaraq araşdırılan mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, onun işlənmə səviyyəsi aydınlaşdırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, mənbələri, metodları və aprobasiyası göstərilir.

Tədqiqat işi dörd fəsildə ümumiləşdirilmiş və hər fəsil də öz mövzusu ətrafında yarım fəsillərə bölünmüşdür.

Birinci fəsil “*Ümumi dilçilikdə onomalogiya problemləri*” adlanır. Bu fəsil üç yarım fəslə bölünür. Həmin hissələrdə əsasən onomalogiyanın nəzəri problemlərinə diqqət yetirilir. Burada onomalogiyanın mövqeyi, xüsusi adların ümumi nəzəriyyəsi və onomastik vahidlərin semantikasından bəhs edilir. Bu fəsildə onomalogiya sahəsinin dilçiliyin xüsusi adları öyrənən bir şöbəsi kimi formalaşması bir daha təhlil edilərək sübut olunur. Rus dilçilərindən A.V.Superanskaya, V.D.Bondaletov, Azərbaycanda A.Qurbanov, M.Adilov, A.Paşayev, M.Çobanov, H.Əliyev, K.Abdulla və digər dilçilərin onomalogiya haqqında fikirləri təhlil edilir.¹

Bu fəsildə german dilçiliyində onomalogiya problemlərinin öyrənilməsi tarixindən də bəhs edilir. Mövcud mənbələrə əsasən bir daha təsdiq edilir ki, onomalogiya nəzəri dilçiliyin xüsusi adları öyrənən bir şöbəsidir və aşağıdakı növləri ayırd etmək olar: təsviri onomalogiya, tarixi onomalogiya və müqayisəli onomalogiya. Onomastika isə müstəqil bir elm sahəsi olmaqla dildə işlədilən xüsusi adları müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən tədqiq edir.

Təsviri onomalogiya müasir onomastik vahidlərin tədqiqi və təhlili ilə məşğul olur. Məlum olduğu kimi, onun əsas əlaməti ümumiləşdirmədir. Ümumiləşdirmə tədqiqat işində əsasən dil faktından daha çox nümunələrə əsaslanır. Təsviri onomalogiyanın ən ümdə problemi onomastik leksikanı qeydə almaq, onu sistem halına salmaq və təsvir etməkdən ibarətdir.

Tarixi onomalogiya isə xüsusi adların tarixi aspektdə araşdırılması ilə

¹ Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. М., 1973; Бондалетов В.Д. Русская ономастика. М., 1983; Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. B., 1988; Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. I və II c. B., 2004; Adilov M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası (terminoloji lüğət). B., 2005; Paşayev A. Azərbaycan antroponimiyasının leksik problemləri. B., 1997; Çobanov M. Azərbaycan antroponimiyasının əsasları. B., 1998; Əliyev H. Ümumi antroponimika problemləri. B., 1985; K.Abdulla. Dilçiliyə səyahət (Dilçi olmayanlar üçün dərslük). B., 2010.

məşğul olur və müxtəlif dövrlərdə yaranıb tarixə daxil olmuş və özündə yaşadan xüsusi adları təhlil edir.

Müqayisəli onomalogiya hər hansı bir dildə mövcud olan xüsusi adları digər qohum dillərdə xüsusi adlarla müqayisəli şəkildə öyrənir.

Dildə fəaliyyət göstərən bütün xüsusi adlar onomalogiya şöbəsinin obyektidir; burada xüsusi adların yaranması qanunauyğunluqları, dildə işlənmə dərəcələri, inkişaf prosesləri aydınlaşdırılır və həmin adların həm elmi təsnifi, həm də təsviri verilir.

Məlumdur ki, onomastik leksika xüsusi adların məcmusu olmaqla, həm öz zənginliyi, həm də rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir. Buraya, əsasən şəxs adları, soyadlar, təxəllüslər, ləqəblər, coğrafi adlar, səma cisimlərinin adları, bədii əsər adları və s. daxildir.

İstər müasir german, istərsə müasir türk dillərində mövcud onomastik leksika uzun illərin inkişafı nəticəsində formalaşaraq bugününümüze qədər gəlib çıxmışdır. Onomastik vahidlər antik dövr ədəbiyyatında, əsatirlərdə, İncildə, Qurani-Kərimdə, folklorda öz izlərini saxlamışdır. Zaman keçdikcə yeni adlar yaranmış, dil sistemində öz yerini tutmuş və bu proses hələ də davam etməkdədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumi onomalogiya xüsusi onomalogiyanın nailiyyətlərinə əsaslanaraq onun inkişafı ilə sıx əlaqədardır. Hər hansı bir dilin, eləcə də german dillərinin onomalogiyasının ətraflı araşdırılması ilə ümumi onomalogiya da inkişaf edir. Buna görə də xüsusi onomalogiyanın inkişafında ümumi onomalogiyanın güclü təsiri özünü göstərir.

“Xüsusi adların ümumi nəzəriyyəsi” adlı yarım-fəsildə adlar haqqında geniş məlumat verilir və göstərilir ki, yer üzündə heç nə və heç kim adsız mövcud deyildir. İlk növbədə insanlar, coğrafi obyektlər, təbiət aləmi, heyvanlar, quşlar aləmi və s. hər biri ayrı-ayrılıqda ad daşıyır. Məlum olduğu kimi, dildə işlənən xüsusi adlar, ümumiyyətlə, xalqın tələbi, ehtiyacı əsasında yaranıb formalaşmışdır. Məhz sadələdiyimiz bu cəhətlərə görə, insanlara şəxs adları ona görə verilir ki, onları bir-birindən fərqləndirmək mümkün olsun. Məsələn, bu gün Günay, Toğrul adları deyiləndə bilirik ki, bunlar azərbaycanlılara məxsus şəxs adlarıdır; İvan, Sergey, Olqa deyəndə ruslara, Con, Barbara, Bayron, Yohan və s. deyəndə german dilləri ailəsinə məxsus şəxs adları olduğunu başa düşürük. Bununla bərabər, Bakı, Şuşa, Moskva, London, Berlin, Vaşinqton dedikdə bilirik ki, onlar şəhər adlarıdır. Şekspir, Molyer, Hüqo, Bayron, Höte, Tolstoy və digər dahilərin adları çəkildikdə onların hər birinin hər hansı bir xarici ölkə yazıçısı olduğu dərk edilir.

Xüsusi adlar ümumi qanunauyğunluq əsasında meydana gəlir, inkişaf

edir, formalaşır, bir çox adlar isə bəzən dəyişikliyə uğrayaraq arxaikləşir.

Məlum olduğu kimi, adların, əşya və hadisələrin adlandırılması məsələsinin mübahisəli olması hələ eramızdan əvvəl antik dövr filosoflarının (Heraklit, Kratil, Demokrit, Aristotel, Platon və b.) əsərlərində də öz əksini tapmışdır. Lakin adqoyma mərasimi ilə əlaqədar yaranan mübahisələr, müxtəlif mədəniyyətlərdə fikir ayrılıqları olsa da, H.Həsənovun qeyd etdiyi kimi, onlar xüsusi adlarla ümumi adlar arasında fərq qoymamışlar.¹

Adlarla yalnız antik dövr klassikləri deyil, həmçinin orta əsr filosoflarından Tomas Hobbs, O.V.Leybnits, Con Stüart Mill, sonralar isə ingilis alimləri X.Cozeff, B.Rassel, L.S.Stebbinq, A.Qardiner, İsveç alimi Adolf Nuren, fransız dilçisi M.Breal, Danimarka dilçilərindən Viqgo Brondal, Paul Kristofersen, Knud Toqebn, Xolger Sten Syorensen, Belçika dilçisi E.Boyssens, Polşa dilçisi Eji Huriloviç, çex dilçisi Pavel Frost, daha sonra O.Yespersen və başqa alimlər böyük maraq göstərmiş, tədqiqatlar aparmış, müəyyən mülahizələr söyləmişlər.

Dissertasiya işində yuxarıda adları çəkilən və çəkilməyən bir çox alimlərin bu sahədəki xidmətləri, mülahizələri barəsində məlumatlar da yer almışdır. Yeri gəldikcə dissertasiyada məlumat verilmiş, müqayisələr aparılmış və bu tədqiqatçıların fikirlərinə, rəylərinə münasibət bildirilmiş, şəxsi qənaətlər əldə edilmişdir.

Üçüncü yarımfişil onomastik vahidlərin semantik xüsusiyyətlərinə həsr edilmişdir. Burada əsasən omonim, çoxmənalı, sinonim və antonim onomastik vahidlərdən bəhs edilmiş və müqayisələr aparılmışdır.

Bildiyimiz kimi, semantika məna nəzəriyyəsi olmaqla müasir dilçilikdə gənc sahələrdən hesab edilir. Dilçilik elmində bu sahə ilə ilk dəfə əcnəbi dilçilərdən M.Breal, S.Ulman, Ç.Filmor və başqaları məşğul olmuşlar. Adları çəkilən tədqiqatçılar arasında məhz S.Ulman semasiologiya ilə məşğul olan tədqiqatçılardan olub, bu sahəyə dair aşağıdakı əlamətləri aid etmişdir: 1) iki sözün mənası arasındakı uyğunluq, oxşarlıq; 2) iki sözün mənalari arasında əlaqə; 3) iki ad arasında oxşarlıq; 4) iki ad arasında əlaqə.²

Dilçilikdə belə bir fikir mövcuddur ki, müasir german ədəbi dilləri nə qədər zəngin və rəngarəngdirsə, bir o qədər də zəngin semantik sistemə malikdir. Başqa dillərdə olduğu kimi, german dilləri qrupunda bu sahədə əsasən söz və ifadələr məna cəhətlərinə, növlərinə, qruplarına görə tədqiq edilməli, onlarda məna dəyişmələri müəyyənləşdirilməli, dildə olan bütün

¹ Həsənov H. Söz və ad. Bakı, 1984, s.35.

² Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin semantikasi. Bakı, 2006, s.14.

semantik hadisələr aydınlaşdırılmalıdır. Alman və ingilis dillərində də, digər dillərdə olduğu kimi, sözlər geniş çoxmənalılığa malikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, semantik cəhət yalnız ayrı-ayrı leksik vahidlər üçün deyil, onomastik adlar üçün də səciyyəvidir. Belə ki, onomastik vahidlərdə də omonimlik, çoxmənalılıq, sinonimlik və antonimlik özünü göstərir. German dillərinin onomastikasında onların hər birinə rast gəlmək olur. Məsələn, germandilli omonim adlara nümunə olaraq aşağıdakıları göstərə bilərik: Holland – şəxs adı, Holland – ölkə adı; Azərbaycan dilində Hollandiya; Melda – şəxs adı, Melda – Avstriyada şəhər adı, Roslin – şəxs adı, Roslin – Şotlandiyada yer adı, Bavariya – Almaniyada yer adı, Bavariya – Almaniyada futbol komandasının adı və s. Başqa dillərdə olduğu kimi, german dillərində də omonim onomastik vahidləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) apelyativ və şəxs adı: *Storm* (fırtına) – *Storm*; 2) fitonim və şəxs adı: *Rose* (qızılgül) – *Rose*; toponim və şəxs adı: *Roma* – *Roma*; 4) hidronim və şəxs adı: *Linne* (dəniz) – *Linne*; 5) kosmonim və şəxs adı: *Venera* – *Venera*; 6) zoonim və şəxs adı: *Wulf* (canavar) – *Wulf*, *Wulfstrom* və s.

Dissertasiyada verilən bölgüdə onomastik vahidlər on beş qrupda müəyyənlanmış və hər birinə aid kifayət qədər nümunə verilmişdir.

Bu cür omonimlər Azərbaycan dilində də mövcuddur. Məsələn: *ıldırım* – *İldırım*, *qələbə* – *Qələbə*, *mələk* – *Mələk*, *şahin* – *Şahin*, *aslan* – *Aslan*, *günəş* – *Günəş*, *Xəzər* – *Xəzər* (dəniz) və s.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, german antroponimikasında mövcud olan adlarda da çoxmənalılığa təsadüf edilir. İngilis dilində polisemik şəxs adlarına aid kifayət qədər nümunə göstərilmişdir. Bunlardan, məsələn, kişi adları: *Duke* – 1) şəxs adı; 2) soyadı; *Ervin* – 1) qədim ingilis şəxs adı; 2) İrvin adının variantı və s.; qadın adları: *Fern* – 1) ingilis dilində ayıddöşəyi bitkisinin adıdır; 2) Fernanda adından törəmədir və s.

Alman dilində şəxs adlarında, məsələn, *Ado* – 1) Adal və Adel ilə başlanan kişi adlarının bütöv formasının qısa variantıdır; 2) Adolf kişi adının qısa formasıdır; qadın adı *Mara* – 1) rus dilində olan Maria, Marqaritta şəxs adlarının qısa formasıdır; 2) yəhudi dilində olan Maralda adının qısa formasıdır və s.

German dillərinin antroponimikasında mövcud soyadlarda da çoxmənalılıq özünü göstərir: *Ricketson* – 1) Ricketson soyadının variantıdır; 2) Richardson soyadının variantıdır; *Wind/Wynde* – 1) qədim ingilis dilindən – *Wind*; 2) qədim ingilis dilində (Ge) *wind* və s.

German dillərində nisbətən üstünlük təşkil edən sinonim onomastik vahidlər əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırılır: 1) müxtəlif dillərdə mövcud

coğrafi adların məxsus olduğu dilin qrammatik qanunlarına uyğun şəkildə ifadə olunması, dubleti; 2) ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə müxtəlif millətlərin və dillərin oriyentasiyası ilə əlaqədar adlar; 3) əsl ad, orta ad, soyad; 4) müxtəlif dillərdə olan sözlərdən əmələ gəlib eyni mənaya malik olan şəxs adları; 5) bir dilə məxsus olan şəxs adlarının sinonimliyi; 6) eyniköklü sözlərdən yaranan əsl (birinci) ad; 7) antroponimlərin müxtəlif dillərdə müxtəlif formada ifadəsi; 8) eynimənalı coğrafi adların müxtəlif dillərdə ifadəsi; 9) germandilli antroponimlərin törəmə (derivat) variantları; 10) xüsusi adların ixtisar formaları; 11) əsl ad, həm əzizləmə, həm də kiçiltmə məzmunlu şəxs adları.

Dissertasiyada təqdim edilən bu təsnifatın hər birinə aid kifayət qədər nümunə verilmişdir.

Antonim onomastik adlarla əlaqədar onu qeyd edə bilərik ki, german dillərində bu qəbildən olan şəxs adları nisbətən azlıq təşkil edir. Buna görə də dissertasiyada bu sahəyə müvafiq olaraq daha az yer verilmişdir. Lakin bununla yanaşı, yeri gəldikcə həm ingilis, həm də alman dillərində nümunələr təqdim edilmişdir; məsələn, ingilis dilində: North America – South America; alman dilində: Westdeutschland – Ostdeutschland və s.

Dissertasiyanın II fəslı *“Antroponimlərin spesifik xüsusiyyətlərinin ümumi xarakteristikası və antroponimik kateqoriyalar”* adlanır. Bu başlıq altında dünya dilləri sistemində german dillərinin mövqeyindən, germandilli antroponimlərin inkişafı tarixindən, soyadlar və köməkçi ad kateqoriyalarından bəhs edilir.

Məlum olduğu kimi, dünya dillərinin bölgüsü daim dilçiliyin diqqət mərkəzində olmuş, bir çox dilçi alimlər bu sahə ilə əlaqədar müxtəlif cəhətlərə əsasən təsnifatlar irəli sürmüşlər. Tədqiqat işində yer almış həmin bölgülər bir-birindən az fərqləndiyindən, dilçilikdə mövcud son araşdırmalarda ümumi bir nəticə çıxarılmışdır. Dilçi alim Afad Qurbanov dünya dillərinin təsnifatını verərkən onların müəyyən əhəmiyyətini nəzərə almış, aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır: coğrafi təsnif, tipoloji təsnif, mərhələli təsnif, funksional təsnif və genealoji təsnif.¹ Bildiyimiz kimi, german dilləri qrupu Hind-Avropa dilləri ailəsinə daxildir. Hind-Avropa dilləri ilə yanaşı “Hind-german dilləri” ifadəsi də işlədilir. Bu termindən yalnız alman dilçiliyində istifadə edilir və bu da milli termin kimi XIX əsrin əvvəllərində

¹ Bax: A.Qurbanov. Dünyanın dil ailələri. Bakı, 1994, s.16.

alman alimi H.İ. fon Klaprot tərəfindən yaradılmışdır.¹

Dünya dilləri sistemi və german dillərinin mövqeyindən bəhs edilən birinci yarımfəsildə göstərilir ki, german dilləri qrupu içərisində ingilis və alman dilləri nisbətən geniş yayılmış dillərdir. Hər iki dil öz dialektləri əsasında formalaşmış inkişaf etmişdir.

İkinci yarımfəsil german antroponimlərinin inkişafı tarixinə həsr olunmuşdur və burada əsasən əsas ad (şəxs adı, soyad) və köməkçi ad kateqoriyalarından (ləqəb, təxəllüs) bəhs edilir.

German dillərində mövcud antroponimlərin tarixinə nəzər salarkən onu qeyd edə bilərik ki, hazırda nisbətən geniş yayılmış ingilis və alman şəxs adlarının tarixi daha qədim və yeni, sırf german dillərindən götürülmüş ənənəvi və uydurma, quruluşca bir-birindən fərqlənən özünəməxsus, bəzən də qəribə adlardır. Məsələn, Abraham (İbrahim) və Absalom kişi adları bir vaxtlar german dillərinə müqəddəs kitab İncildən keçmədir və dörd min ilə yaxın bir tarixə malikdir. Hazırda bu adlar, xüsusilə də Abraham adı ABŞ-da geniş yayılmışdır. Məlum olduğu kimi, Abraham adı İbrahim formasında islam ölkələrində, həmçinin Azərbaycanda da geniş yayılmış adlardandır.

Bütün xalqlarda şəxs adları mənsub olduğu xalqın tarixi ilə əlaqədardır. Tədqiqatda german dilləri qrupuna aid ingilis və alman dillərində mövcud antroponimlər də həmin xalqların tarixi ilə əlaqədardır və bu dillərin tarixi ilə bağlı uzun bir inkişaf yolu keçmişdir. Buna görə də german dillərində antroponimlərin tədqiqi belə bir nəticə çıxarmağa əsas verir ki, germandilli şəxs adlarının tarixini üç mərhələdə ümumiləşdirmək mümkündür: 1. Qədim dövrə aid germandilli şəxs adları – XI əsrə qədər; 2. Orta dövrə aid germandilli şəxs adları – XII-XVIII əsrlər; 3. Müasir dövrdə olan germandilli şəxs adları – XIX əsrdən bu günümüzə qədər. Hər üç dövr haqqında dissertasiyada ətraflı məlumat verilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, german dillərində şəxs adlarının inkişaf tarixini Azərbaycan antroponimlərinin inkişaf tarixi ilə müqayisə etdikdə oxşar və fərqli cəhətlər aydın şəkildə özünü büruzə verir; burada yalnız əsr fərqi müşahidə edilir.

Azərbaycanda onomalogiya sahəsi ilə ən çox məşğul olan dilçi alim A.Qurbanov Azərbaycan antroponimiyasının inkişaf tarixini dörd mərhələyə bölmüşdür: 1. Qədim dövrdə Azərbaycan antroponimləri (XII əsrin sonuna qədər); 2. XII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan antroponimləri;

¹ Die deutsche Sprache (kleine Enzyklopädie in zwei Bänden), II Band. Leipzig, // 1970, s.61.

3. XIX əsrdə Azərbaycan antroponimləri; 4. XX əsrdə Azərbaycan antroponimləri; bunlar da öz növbəsində iki yerə bölünür: a) XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan antroponimləri; b) XX əsrin ikinci yarısında antroponimlər.

Təhlillər göstərir ki, germandilli şəxs adlarının bir çoxunu apelyativ sözlərdən və ləqəblərdən çətinliklə fərqləndirmək olur. Burada, əsasən, üç ünsür özünü göstərir: ad, ləqəb, sifət. Bizim fikrimizcə, bununla əlaqədar şəxs adlarını iki qrupa bölmək lazım gəlir. Birincisi, bir kökdən ibarət olan sadə adlar (Wulf, Beald, Ben, Bert, Adam, Addi); ikincisi, iki kökdən ibarət olan mürəkkəb adlar (Ethelberg, Adelbert, Wernhard).

Hazırda ingilis və alman şəxs adları siyahısında bizim eraya qədər mövcud olan bir çox adlara təsadüf olunur. Məsələn: Flavius, Cassius, Valerius, Virginius, Fabion, Emil, Cato və s.

Germandilli şəxs adları siyahısında qədim yunan dilindən keçmə mifoloji adlar nisbətən çoxluq təşkil edir. Məsələn, kişi adları: Axilles, Adonis, Agamemnon, Alexandr; qadın adları: Artemis, Diana, Anna, Electra, Hera və s. Bu gün artıq ingilis və alman antroponimikasında adların az bir hissəsi qədim dövrün adları ilə uyğun gəlir.

Tədqiqatlar göstərir ki, qədim germandilli adlar arasında mürəkkəb komponentli adlar daha geniş yayılmışdır. Məsələn, ingilis və alman dillərində mürəkkəb şəxs adlarına aid aşağıdakı nümunələri göstərmək olar. İngilis dilində kişi adları: Aldrick (aethele+rice), Addwin (eald+wine), Aylmer (aethele+mære), Dunstan (dün+stan), Godwin (god+wine); qadın adları: Ethelred (æþele+ræð), Mildred (milde+thryth), Pandora (pan+dören) və s.

Alman dilində olan kişi adları: Adalburg (adal+burg), Friedebert (fridu+beraht); qadın adları: Baltrun (bald(t)+runa), Engeltrud (angel+trüt) və s.

Bütün bunlar əsasən qədim yuxarı alman antroponimlərindən ibarətdir. Ümumiyyətlə, alman dilində mürəkkəb adları əmələ gətirən hər iki komponent əsasən aşağıdakı sözlərdən ibarət olur:

I komponent: adal, adel, agil, eil, ans, arn, bert, bodo, anne, burg, dago, eder, er, ed, egin, engel, fried(e), frod(e), ger, gos, gott, gu(n)d, hanne, heide, heim, helm, her, hild(e), ing(e), irm, lieb(e), lot, man, nor, ort, rand, reim, rich, sieg, sig, ul, volk, folk, wal, wern, wolf və s.

II komponent: bald, berga, burg, borg, bert, berta, dore, fried, gard, gret, hard(t), helm, her, hold, old, lef, leib, lev, len(e), lieb, linde, lore, mann, mar, maria, marie, mund, olf, ulf, rad, rade, ram, rich, rose, traud, trud, wald, ward, wart, wig, win və s.

Tədqiqat işində mənbələr göstərilməklə həm birinci, həm də ikinci komponentlərdən ibarət sözlər etimoloji cəhətdən açıqlanmış və müvafiq nümunələr verilmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, qədim almandilli şəxs adlarına əsasən qədim yuxarı alman antroponimləri daxildir. Lakin bəzən şəxs adlarında komponentlərin yerdəyişməsi kimi hallar da özünü büruzə verir. Başqa sözlə, birinci komponentdə işlənən kök sözlər ikinci komponentlə, ikinci komponentdə işlənən sözlər isə birinci komponentlə əvəzlənir. Müqayisə üçün bir neçə misal göstəririk. Məsələn, kişi adı: *Rutlieb – Liebhard, Friedhelm – Helmwig, Wolfmar – Marbelt* və s.; qadın adı: *Woltrud – Trudhilde, Heimburg – Burglinde* və s.

Azərbaycan dilində də kifayət qədər mürəkkəb şəxs adları mövcuddur. Dilimizdəki mürəkkəb adlarda da komponentlər arasında yerdəyişmə müşahidə edilir. Belə adlardan bu gün də çox işlənən Ağaəli – Əliağa, Babaxan – Xanbaba, Məhəmmədəli – Əliməhəmməd, Gülağa – Ağagül, Əliabbas – Abbasəli, Xanımana – Anaxanım, Gülsənəm – Sənəmgül, Qızxanım – Xanımqız, Günay – Aygün, Aynur – Nuray və s. göstərmək olar.

Hazırda german antroponimikasında mürəkkəb adlardan elə də çox istifadə olunmur, daha müasir, sadə adlar yaranır. Məsələn, İngiltərədə nəşr olunan “The Times” qəzeti hər il geniş yayılmış adların siyahısını dərc edir. Bu siyahıların müşahidəsi belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, keçən əsrin əllinci illərində ən populyar kişi adlarından Ihon, Richard, Peter, David, Charlos, Michael, Robert və s.; qadın adlarından Mary, Elizabeth, Susan, Margaret, Frances və s. dəbdə olmuşdur. 60-cı illərdə artıq James, John, Charles, David, Edward, Mark, Richard (kişi adları); Jane, Mary, Luise, Elisabeth, Ann/Anne, Emma, Clare (qadın adları) və s., 70-80-ci illərdə və daha sonra isə Adrian, Alan, Lee, Colin, Carl, Adam, Daniel, Brian, Nigel, Peter, Paul, David, Robert, Simon, Thomas (kişi adları); Karen, Michelle, Alison, Claire, Sarah, Nicola, Lisa, Yulia, Susan, Angela, Donna, Tina, Diane (qadın adları) və s. dəbdə olmuşdur.¹

Digər german dil qrupuna aid xalqların şəxs adları siyahısında bu gün dəbdə olan adlar da vardır. Məsələn, valli kişi adlarından: Alun, Cadog, Caradog, Selvryn, Morgan, Dylan; qadın adlarından: Blodwen, Branwen, Dilys, Glenda, Gwen, Megan, Nesta; irland kişi adlarından: Brendon, Cannor, Cormac, Dermot, Eimar, Liam, Roman, Sean; qadın adlarından: Aisling, Bridget, Colete, İta, Maura, Una; şotland kişi adlarından: Andrew,

¹ Рыбакин А.И. Словарь английских личных имен. М., 2000, s.16.

Angus, Blair, Adair, Bruce, Cameron, Carrol, Donald; qadın adlarından: İna, İnes, İsla, Ailsa, Edwina, Feneela, Fiona, Wilman və s. göstərə bilərik.

Hazırda Azərbaycan antropomimikasında da sadə adlardan nisbətən çox istifadə olunur.

Soyad. Soyadlar da antroponimiyanın bir növü olmaqla, ad verilən insanın hansı ailəyə, hansı nəslə mənsub olduğunu bildirir. Germandilli soyadları şəxs adları kimi, müəyyən zərurət nəticəsində yaranmışdır. Lakin bu iki antroponim arasında fərq ondan ibarətdir ki, şəxs adları rəsmi surətdə və yaxud qeyri-rəsmi ünsiyyət zamanı işləndiyi halda, soyadlar ictimai mühitdə, həm insanlar, həm də insanlarla dövlət arasında yalnız rəsmi rabitə yaradır. Əlavə olaraq onu da qeyd etmək lazımdır ki, ictimai-tarixi və dil kateqoriyası kimi soyadların yaranması, inkişaf etməsi cəmiyyətin əsas sosial-iqtisadi inkişafı ilə sıx əlaqədardır.

Soyadların mənşəyi qədim olsa da, İngiltərənin və Şotlandiyanın bir çox əyalətində nəsli soyadlarının möhkəmlənməsi adətən XVII əsrin əvvəllərinə aid edilir.

Müasir ingilis dilində soyadların tədqiqi onu söyləməyə əsas verir ki, soyadlar araşdırılan zaman daha çox onların əsasında duran ləqəblərin etimologiyası diqqət mərkəzində olmalıdır. Odur ki, ingilis dilində soyadları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq lazımdır: a) otantroponimik (genealoji, patronim) soyadlar; b) yaşayış yeri ilə bağlı (lokal) soyadlar; c) peşə sahəsi ilə, məşğuliyyətlə əlaqədar (sənətkarlıq, vəzifə) soyadlar; d) təsviri soyadlar.

Azərbaycan soyadları ilə german dillərində olan soyadlar arasında həm mənşə, həm də etimoloji cəhətdən bəzi oxşarlıqlar olmasına baxmayaraq, onların yaranmasında kəskin fərqlər mövcuddur. Dilimizdə soyadların əksəriyyəti kişilərdə *-ov*, *-yev*, qadınlarda isə *-ova*, *-yeva* formantları ilə yaranmışdır (XIX əsrdə Azərbaycanın rus təbəəliyinə keçdiyi dövrdən son on beş il əvvələ qədər, bu gün soyadlarda bu sonluqlar atılmaqdadır). Məsələn, Məmmədov/Məmmədova, Orucov/Orucova, Əliyev/Əliyeva, Vəliyev/Vəliyeva və s. Lakin bu gün Azərbaycanda artıq *=li⁴* oğlu, qızı, *-zadə* formantları ilə düzələn soyadlar da mövcuddur.

Dissertasiyada bütün bu məsələlər haqqında ətraflı məlumat verilmiş və xeyli nümunə təqdim edilmişdir. Burada bir məsələni də qeyd etmək vacibdir ki, ingilis dilində yerli (lokal) soyadlar ingilis soyadlarının təxminən yarısını əhatə edir və geniş yayılmış soyadlar qrupu hesab edilir. Bu qrupda əsasən ləqəblərin rolu daha böyükdür. Bu səbəbdən ingilis dilində soyadları aşağıdakı yarımqruplara ayırmaq olar: 1) Ləqəblərlə bağlı yaranan soyadlar. Bu soyadlar onu daşıyan şəxsin harada doğulduğunu, yaşadığı şəhəri və ölkəni göstərmək, onun haqqında məlumat məqsədi daşıyır. Məlum olduğu

kimi, erkən dövrlərdə Birləşmiş Krallığa İngiltərə, Şotlandiya, Uels və İrlandiya dövlətləri daxil idi. Əhali həmin regiona köç edən zaman orada köçkünlərə xas danışq formaları da müəyyən qədər üstünlük təşkil etməyə başlamışdı və bu da nəticədə köçkün əhalinin soyadı kimi formalaşdı. Məsələn: Scott, England, İngle və s. 2) İkinci yarımqrupa topoqrafik cəhətdən nisbətən gözəl yerləri özündə yaşadan ləqəblərdən yaranan soyadlar daxildir. Məsələn: Fell, Brook, Hill, Dale və s. Araşdırmalar da göstərir ki, ingilisdilli soyadların əksəriyyəti “*son*”, “*mac*”, “*fils*” (hər üçü “*oğlu*” mənasındadır) ünsürləri ilə düzəlir. Məsələn: Davidson, Janson, Adamson, Mac Cartie, MacAdam, MacCaul, Fils-Hugh və s. Bəzi soyadlar isə *-kin*, *-cock(-cok)*, *-ot/et*, *-el* kimi əzizləmə və kiçiltmə məzmunu yaradan şəkilçilərlə düzəlir: Burdekin, Brunel, Cavel, Basset və s.

Dissertasiyada yeri gəldikcə şotland, irland, valli və germandilli digər xalqların da soyadları haqqında məlumat verilmişdir.

Faktlar və mənbələr göstərir ki, ingilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də soyadları etimologiyasına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) toponimlərdən yaranan soyadlar (Adney, Akister, Arsol, Beckley; Azərbaycanda Qafqazlı, Qoşqarlı); 2) hidronimlərdən yaranan soyadlar (Annan, Alker, Rovey; Azərbaycanda Arazlı, Kürçaylı); 3) şəxs adlarından yaranan soyadlar (Angel, Almon, Evan; Azərbaycanda Eldar Əziz, Əli İldırım); 4) müxtəlif ləqəblərdən yaranan soyadlar (Armitstead, Archibald, Finch; Azərbaycanda Qaracayev, Balacayev); 5) sonluqlar, affikslər (-son, (-sin), (e)s, -s, z) vasitəsilə yaranan soyadlar (Jakson, Ewanson, Atkins) və s. Azərbaycan dilində soyadlar ümumiyyətlə sonluqlar vasitəsilə yaranır.

Soyadların yaranmasında məhsuldar şəkilçilərdən *-ap* (ab), *-p*, (b), həmçinin *-el*, *-ard* kimi qeyri-məhsuldar şəkilçilər də iştirak edir.

Alman soyadlarının yaranma tarixi onu deməyə əsas verir ki, onlarda da ingilis soyadlarında olduğu kimi, ləqəblər əsas rol oynayır. Burada, xüsusilə lokal soyadlar daha geniş yayılmışdır.

Mənşəyinə görə yaranan alman soyadları aşağıdakı kimi qruplaşdırılır: 1) qəbilə mənsubluğuna, ölkə və ya əraziyə görə verilən soyadlar; 2) yer adlarına əsasən yaranan soyadlar; 3) yaşayış yeri ilə bağlı soyadlar; 4) ailə (ev) mənsubluğu ilə əlaqədar yaranan soyadlar; 5) sənətlə bağlı soyadlar; 6) peşə-sənət məşğuliyyəti ilə bağlı yaranan soyadlar. Buraya əsasən daxildir: a) kənd təsərrüfatı, meşə sənayesi, ovçuluq və balıqçılıqla əlaqədar soyadlar; b) yeyinti sənayesi ilə bağlı soyadlar; c) dağ-mədən sənayesi, metallurgiya, metal emalı ilə bağlı soyadlar; d) tikinti sənayesi ticarət və nəqliyyatla bağlı soyadlar və s.

Yaranma xüsusiyyətlərinə görə isə soyadları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) fiziki xüsusiyyətlərlə, bədən üzvləri ilə bağlı soyadlar; 2) heyvanlar, həmçinin onların bədən üzvləri ilə bağlı soyadlar; 3) bitkilər, meyvələrlə bağlı soyadlar; 4) qəpik, ölçü, çəki vahidləri ilə bağlı soyadlar; 5) xörək və içki adları ilə bağlı soyadlar; 6) əmək alətləri, cihazlarla əlaqədar soyadlar; 7) dini və mifoloji məfhumlarla əlaqədar soyadlar və s.

Adları göstərilən hər bir qrupa aid dissertasiyada kifayət qədər nümunə təqdim edilmişdir, həmçinin onlarla bağlı müvafiq mülahizələr də söylənilmişdir.

Ləqəb. Antroponimikada ləqəblər kateqoriyası geniş yayılmışdır. Dissertasiyada ləqəblər iki qrupa ayrılır: 1) insanlara aid olan ləqəblər; 2) coğrafi obyektlərə aid ləqəblər. İnsanlara aid ləqəblər antroponimlərin bir növüdür. Hər iki sahəni bildirən ləqəblərə aid bir neçə nümunə veririk. İnsan ləqəbləri ilə bağlı: Ginger – Beer, Iron – Duke, Tom – King, Sliger – Wood; Azərbaycanda Çəpgöz Qulu, Yemişbaş Aydın; coğrafi adlarla bağlı: The Last Frontier – Alaska, The Sunshine State – Florida, The Lone Star State – Texas; Azərbaycanda Şəkili Hacı, Maştağalı Məmmədkərim, Qaraçuxurlu Namiq və s. Burada, göründüyü kimi, birinci tərəf ləqəb, ikinci tərəf isə əsl addır.

Ləqəblər əsasən ətrafdakı adamlar tərəfindən həmin adamın xarakterinə, həyat tərzinə uyğun verilən əlavə qondarma addır. Onlar özlüyündə bir neçə qrupa bölünür: ümumiləşdirilmiş ləqəblər, məktəbli ləqəblər, kiçiltmə ləqəblər, gülməli ləqəblər.

Ümumiləşdirilmiş ləqəblərə qrup ləqəblər də deyilir. Çünki belə ləqəblər müəyyən etnik qrupa mənsub şəxslərə verilir. Məsələn, John Bull (Con Bul) ingilislərin ümumiləşdirilmiş, yaxud qrup ləqəbidir. Bu, XVIII əsrin əvvəllərində yaşamış ingilis publisisti C.Arbetnotun “The History of John Bull” əsərinin personajının adı ilə bağlı ləqəbdir. Bu ləqəbə dövrü mətbuatda və bədii əsərlərdə də tez-tez təsadüf edilir. Dissertasiyada yeri gəldikcə ingilis şairi Bayronun əsərlərinin təsiri ilə yayılmış çoxsaylı ləqəblərdən də bəhs edilir.

Jock, Jocks şotland əsgərlərinin, *Taffy* Uels sakinlərinin, *Mick, Raddy* isə irlandların ümumiləşdirilmiş ləqəbidir. *Yankee* ABŞ-da yaşayanların ləqəbidir.

Məktəbli ləqəbləri də geniş yayılmışdır. Bu ləqəblərin əksəriyyəti az və ya çox dərəcədə gülməli xarakterlidir. Məsələn, gənblər məktəbini *Balonn, Falstaff, Fat Belly, Porky, Tank*; arıq oğlanları isə *Broomstick, Matchy, Needles, Lanky* və s. ləqəblərlə çağırırlar. Ucaboylulara *Lofty* deyər müraciət edirlər.

Şəxslərə bəzən ənənəvi ləqəblər də verilir. Belə ki, məktəblilər arasında bu növ ləqəblərdən Chuck, Derek – Dekker; Maurice – Mogga, Michael – Spike və s. geniş yayılmışdır.

Ləqəblərin bir qismini də toponimlərə verilən ləqəblər təşkil edir. Bunlar coğrafi obyektlərlə bağlıdır, yəni coğrafi obyektə verilən əlavə addır. Nümunə olaraq toponimlərlə əlaqədar bir neçə ləqəbi göstərə bilərik: *Sommerville – Slumville* (viranə şəhər), *Louisville – Louseville* (çirkli, murdar şəhər). *Boston* şəhərinin isə bir neçə ləqəbi vardır: the Hub, Beantown, the City of Baked Beans (qovrulmuş lobya şəhəri), the City of Beaneaters (lobyayeyənlər şəhəri) və s.

Nyu-York şəhərinin həm *Big Apple* (iri alma), həm də the *Metropolis* və *Gotham* kimi ləqəbləri vardır.

German dillərində mövcud ləqəblərin yaranma tarixi əsasən üç dövrü əhatə edir: 1. Qədim dövr; 2. Orta dövr; 3. Müasir dövr. Bu dövrlərlə bağlı ləqəblərin meydana gəlmə səbəbləri aşağıdakılardan ibarətdir: 1) döyüş, müharibə, savaş mənaları ilə bağlı ləqəblər; 2) heyvan və quş adları ilə bağlı ləqəblər; 3) ibadətlə bağlı ləqəblər; 4) hökmdar, mühafizəçi, xalq və s. adlardan yaranan ləqəblər.

Müasir dövrdə ləqəblərin əsasını ənənəvi, nümunəvi adlar, ədəbiyyatdan, filmlərdən götürülmüş, eləcə də dəbdə olan adlar təşkil edir. Dissertasiyada bununla əlaqədar kifayət qədər nümunənin təhlili verilir.

Təxəllüs. Təxəllüslər də çox geniş yayılmış köməkçi ad kateqoriyalarından hesab edilir. Təxəllüslər antroponimikada uydurulmuş ad olmaqla, insanın əsl adı ilə yanaşı işlənir və hətta yeri gəldikdə onu əvəz edə bilər.

Təxəllüslərdən istifadə tez-tez təsadüf edilən hallardandır. Məsələn, ingilis təxəllüsləri lüğətində onların sayının altmış mindən çox olduğu göstərilir. Təxəllüslərin yaranma səbəblərini və əmələgəlmə yollarını aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar: 1) təxəllüslərin yaranmasının səbəblərindən, bizim fikrimizcə, birincisi onların istər ad, istərsə soyad olmasından asılı olmayaraq, zahiri cəhətdən həm ürəyəyatan, həm də qulağa yatımlı, mələhətli olmasıdır. Buna görə də müəllif özü adını və soyadını müvafiq zərif təxəllüslə əvəz edir. Məsələn, Maud Barlov – İda Barr, Donald Smith–Robert Armfrorig və s.; bu nümunələrdə ikinci tərəf təxəllüsdür; 2) bəzən hər hansı bir şəxsin adı çəkilən zaman gülüş doğurur və ya istehzaya səbəb olur, bu zaman qulağa yatımlı təxəllüsdən istifadə edilir; 3) həddindən artıq uzun soyad daşıyan şəxslərin məcbur olub daha yığcam təxəllüs götürməsi; 4) qadın yazıçıların kişi imzası ilə çıxış etməsi; 5) süni soyadların çoxluğu və s. Bütün bunlar haqqında dissertasiyada geniş məlumat verilmişdir.

Dissertasiyanın III fəslə *“Antroponimlərin mənşəyi”* adlanır. Bu

hissədə əsasən german dillərinə məxsus lokal şəxs adlarından və başqa dillərdən müxtəlif səbəblərlə əlaqədar german dillərinə keçən şəxs adlarından bəhs edilir və göstərilir ki, german dilləri ailəsində ən geniş yayılmış dillərdən hesab edilən ingilis və alman dillərinin antroponimikası tarixinə nəzər saldıqda, bu dillərdə şəxs adlarının əsasən hər iki dilin öz sözləri əsasında inkişaf edib formalaşdığı aydın şəkildə gözə çarpır. Germandilli xalqların istər şifahi xalq ədəbiyyatı, istərsə yazılı abidələri bunu dəqiqliklə təsdiq edir. Buna ingilisdilli xalqlarda Edgar, Edward, Siward, Osbert, Harold (kişi adları); Storm, Star, Mavis, Elva, Annox (qadın adları), almandilli xalqlarda Alboin, Alfrad, Berno, Erwin, Gero (kişi adları); Baltrug, Berholde, Erigard, Gerwine, Haduvine, Inga (qadın adları) və s. kimi şəxs adlarını nümunə kimi göstərə bilərik.

German dillərinin antroponimikasında ənənəvi adlar da nisbətən çox yayılmışdır. Belə adlardan həm xalq arasında, həm də bədii ədəbiyyatda geniş istifadə olunur. Həmin ənənəvi adlara aid kifayət qədər nümunə təqdim edilmişdir. Məsələn, ingilis dilində: Elsa, Ernest, Eva, Telix, Fulvia, Hebe, Laura, Leda və s. Alman dilində: Beate, Bine, Alfons, Demeter, Heben, Lea, Selena, Stella, Zono və s. Lakin bu qəbildən olan adlarla yanaşı, başqa dillərdən german dillərinə keçən şəxs adlarına da tez-tez təsadüf olunur.

German dillərinə digər dillərdən şəxs adlarının keçməsi obyektiv amillərlə şərtlənir. Burada birinci amil əsasən tarixən xalqlar arasında olan münaqişələr, bir xalqın başqa xalq tərəfindən istilaya məruz qalması ilə bağlıdırsa, ikinci amil kimi bir xalqın digər bir xalqla həmsərhəd olub onlarla mehriban dostluq, əmin-amanlıq şəraitində yaşaması və bununla əlaqədar siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin genişlənməsi və s. qəbul edilə bilər. Bunun nəticəsində alınma adların əksəriyyəti bir-biri ilə o dərəcədə qaynayıb-qarışmışdır ki, bu gün onların birini digərindən fərqləndirmək çox çətindir. Hazırda həmin adların törəmələri, variantları da mövcuddur və dildə onlar çoxluq təşkil edir.

İngilis dilində şəxs adları siyahısında aşağıdakı alınma adlar öz əksini tapmışdır (həmin adları mənaları ilə birlikdə veririk):

Yəhudi dilindən keçən kişi adları: Adel (bəzək vermə; bəzək, zinət), Adin (zərif, incə), Alvah/Alvan (uca, yüksək), Bethue (Allah adamı), Melchior (ağıllı); qadın adları: Beulah (ağıllı qadın), Carmel (üzümlük), Hephzibah (mənim arzum) və s.

Yunan mənşəli kişi adları: Archimeder (məşhur), Baptist (xaç suyuna çəkilən), Eutyches (xoşbəxt), Sebastian (müqəddəs); qadın adları: Aletha (həqiqət), Anthea (gül, çiçək), Charissa (gözəl), Xenia (qonaqsevər) və s.

Fransız mənşəli kişi adları: Andre (adam, kişi), Calvin (dazbaş), Deroy (kral); qadın adları: Abbertine (parlaq), Amy (əziz), Belle (gözəl), Blanch (ağ) və s.

Valli dilindən keçən kişi adları: Billon (çox gözəl), Dylon (dəniz oğlu), Inigo (odlu-alovlu), Kame (gözəl); qadın adları: Blodwen (ağ çiçək), Caryl (eşq), Enid (həyat), Gladys (hakim, rəhbər) və s.

Alman dilində şəxs adları siyahısında aşağıdakı alınma adlar daha geniş yayılmışdır:

Yəhudi dilindən alınma kişi adları: Alon (palıd ağacı), Abhasver (daş kral), Asa (hakim), Gibor (qəhrəman), Nagid (hökmdar); qadın adları: Atara (çələng), Gada (xoşbəxt), Levana (ay, ağ), Sephora (gözəllik), Ofira (qızıl) və s.

Yunan mənşəli kişi adları: Abbrosius/Ambros (ölməz), Artemi (sağlam), Baskillius (çar), Eusebius (mömin), Apostolos (elçi, nümayəndə); qadın adları: Adara (gözəl), Asmo (gümüş), Agnes (ismətli), Eos (səhər şəfəqi), Katherina (təmiz) və s.

Fransız mənşəli kişi adları: Aime (sevgili), Andre (qoçaq), Guillaume (iradə+şlem), Henri (ev, xutor); qadın adları: Angela (mələikə), Ariane (nağmə oxumaq), Blurette (peyğəmbərçiçəyi), Corine (qız), Delphine (delfin) və s.

İtalyan mənşəli kişi adları: Agostino (nəcib, yüksək), Alessio (kömək), Amaden (Allah), Arturo (daş); qadın adları: Belina (oyuncaq), Bianca (ağ), İzabella (gözəl), Libera (azad), Nieves (qar kimi), Florina (gül, çiçək) və s.

İspan mənşəli kişi adları: Amadis (Allaha məhəbbət), Carlos (kişi), Ramiro (taleyin hökmü), Placida (sakit); qadın adları: Alma (xeyirli), Blanka (ağ), Bonita (gözəl), Estrella (ulduz), Gitana (qaraçı) və s.

Rus dilindən keçən kişi adları: Alexey (kömək), İvan (Allah bağışlayıb), Lev (şir), Lukan (ışıq); qadın adları: Malenka (qara), Dorothea (Allahın bəxşişi), İra/İrina (sülh), Svetlana (ışıqlı), Tamilla (incitmək), Vera (inam) və s.

Ərəb mənşəli kişi adları: Abbas, Abdul, Ali, Alim, Amir, Arif, Enven, Enver, Faris, Hassan, Hussein, Hilal, Kamal, Kamil, Salim, Omar və s.; qadın adları: Alima, Amina, Djamila/Jamila, Kamila, Qamar, Rabia, Saida, Samira, Tahire, Zahra və s.

Türk mənşəli kişi adları: Ayhan, Bekir, Cetin, Deniz, Erhan, Pinar, Safi, Uğur və s.; qadın adları: Alev (Alov), Can, Cari, Hadriyə, Umay və s.

Bunlarla yanaşı, alman şəxs adları siyahısında polyak, çex, macar, fin, hind, Pakistan, yapon, Afrika xalqlarının (Nigeriya, Qana, Suahelli və s.) dillərindən, serb-xorvat, çin, Vyetnam, rumin və s. dillərdən də alınma

adlar mövcuddur.

Ümumiyyətlə, konkret olaraq ingilis və alman dillərində şəxs adlarını mənşəyinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq təşkil olunur:

1. Mifologiya ilə əlaqədar meydana gələn yunan və qismən latın mənşəli şəxs adları;

2. Dinlə bağlı yaranmış yəhudi mənşəli şəxs adları;

3. Müxtəlif sahələri əhatə edərək, müxtəlif dillərdən german dillərinə keçən əcnəbi şəxs adları.

Bütün bunlar, demək olar ki, dissertasiyada öz əksini tapmış və mənalılarına görə kifayət qədər nümunənin təhlili verilmişdir.

“Şəxs adlarının yaranma mənbələri” adlı IV fəsildə ümumi sözlərdən və xüsusi adlardan yaranan antroponimlər araşdırılır. Məlum olduğu kimi, german dillərinin şəxs adları sistemində, əsasən ingilis və alman dillərində olan ümumi sözlərdən (apelyativlərdən) yaranan adlar üstünlük təşkil edir. Buraya heyvan, quş, bitki, gül-çiçək, təbiət hadisələrinin adları və s. daxildir.

Tədqiqat göstərir ki, apelyativ şəxs adları olduqca zəngin, həm də rəngarəngdir. Bu keyfiyyəti nəzərə alaraq onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Zoonimlərdən yaranan şəxs adları. Bu bölməyə əsas etibarilə heyvan və quş adları daxildir və onlardan həm kişi, həm də qadın adları yarana bilər. Araşdırmalardan aydın olur ki, german dillərinə məxsus şəxs adları sistemində Wolf (canavar) sözü ilə bağlı şəxs adları nisbətən üstünlük təşkil edir və onların böyük bir qismi ikikomponentli mürəkkəb quruluşa malikdir. Bəziləri isə alınma adlardan ibarətdir. Bu qəbildən olan mürəkkəb şəxs adlarında isə komponentlərdən biri “canavar”, digəri isə başqa məfhum ifadə edir. Bununla bağlı aşağıdakıları nümunə olaraq göstərə bilərik. İngilis dilində: Lucidas (canavar balası), Rudolf /Rudolph (şan, şöhrət+canavar), Wulfson (canavar+daş) və s. Alman dilində: Agilof/Agiluff/Aigolf/Aitgulf, Egolf (qılınc+canavar), Gündolf (qaban+canavar), Wingolf (dost+canavar), Witolf/Witalf (meşə+canavar), Wolfbert (canavar + parlaq), Wolfger (canavar + nizə), Wolfhard / Wolfhart (canavar+ güclü), Wolfhelm (canavar+dəbilqə), Wolfmar (canavar+məşhur), Wolfried (canavar + sülh) və s.

Alman dilində bu yolla yaranan qadın adlarına da təsadüf etmək mümkündür: Wolfrun (canavar + sirr), Wolftrand / Wolftrande / Wolftrud / Wolftrude (canavar + əziz, istəkli), Folhild / Wolfhilde (canavar + döyüş).

Həm ingilis, həm də alman dillərində digər heyvan adları ilə bağlı şəxs adları da mövcuddur. Məsələn, ingilis dilində kişi adları: Caleb (it), Arthur

(ayı), Belinda (ilan), Erwin (qaban), Giles (keçi), Leah (antilop), Leonidas, Leonard (hər ikisi şir), Lionel (şir balası), Rosamond (sarı rəngli at); qadın adları: Berengaria (ayı), Dorcas (ceyran), Linda (ilan), Lionie (şir), Una (quzu), Castor (qunduz) və s. belə adlardır.

Alman dilində kişi adlarından: Ursus (ayı), Björn (ayı), Lea (antilop), Philip (at), Namir (bəbir), Zwi (maral); qadın adları: Yon (dovşan), Ebergard (qaban+hasar), Eberhild / Eberhilde (qaban+döyüş) və s. misal göstərmək olar.

Azərbaycan dilində kişi adları: Aslan, Şirəli; qadın adları: Maral, Ceyran.

Quş adlarından yaranan ingilisdilli kişi adları: Aquilla (qartal), Arnold (qartal), Gavin / Gawin (qırğı); qadın adları: Aquilina (qartal), Columba (göyərçin), Dove (sülh göyərçini), Merle (qaratoyuq), Philomel (bülbül) və s.

Azərbaycan dilində kişi adları: Şahin, Səməndər, Bülbül, Qartal (təxəllüs); qadın adları: Sona, Kəklik, Tovuz, Göyərçin, Durna və s. Alman dilində kişi adları: Arnas (qartal+əsgər), Arnold (qartal+rəhbərlik etmək), Arnulf (qartal+canavar), Arvid (qartal+tufan), Falkmar (şahin + məşhur), Zamir (quş); qadın adları: Swanbarg / Swanburga (ququşu + qala), Semiramis (dağ göyərçini), Arnind / Arninde (qartal + qalxan), Philomela/Philomell (bülbül) və s.

2. Fitonimlərdən yaranan ingilis və alman dillərində şəxs adları. Buraya ən çox qadın adları daxildir:

a) gül və çiçəklə bağlı ümumi adlar. İngilis dilində: Anthea, Blasson, Fleur, Flora/Flo/Floretta/Florette/Florinda/Florine/Florie və s. Alman dilində: Flora/Floria/Florida/Florine/Florina, Florentus, Florus və s. Azərbaycan dilində: Gül, Flora, Çəmən, Çiçək, Gülçin, Gülnar, Gülşən, Gülüstan və s.

b) gül-çiçək adı bildirən şəxs adları. İngilis dilində: Blodven (ağ çiçək), İvy (məxmər), Bryony (brioniya gülü), Jonquil (nərgiz gülü), Lilac (yasəmən), Lilian/Lily (lalə), Rhoda/Roza/Rozalda/Rozalia/Rose (qızılgül), Viola (bənövşə), May (yemişan çiçəyi) və s. Alman dilində: Anemone (anemone gülü), Jasmin (yasəmən), Rosa/Rosina/Rosine/Rosalla/Rosi (qızılgül) və s. Azərbaycan dilində: Lalə, Nərgiz, Yasəmən, Qərənfil, Bənövşə, Qızılgül və s.

c) ağac, kol bitkiləri əsasında yarananlar: Almond (badam), Cerry (albalı ağacı), Daphne (dəfnə), Olive/Olivia (zeytun), Silvanus/Silvester/Sylve (meşə), Tamar (palma), Lavander (lavanda kol bitkisi) və s. Azərbaycan dilində: Badam, Püstə, Çinar, Gülxurma, Gülheyva, Lumu və s.

3. Rəng bildirən sözlərdən yaranan adlar. İngilis dilində kişi adları: Albin/Albion/Al (ağ), Bruno (qəhvəyi), Donn (qəhvəyi, darçını), Fulvius (sarı-qırmızı), Donovan (tünd-qəhvəyi), Roy (qırmızı, qızılı), Xanthus (sarı), Rufus (kürən) və s.; qadın adları: Blanch/Blanche (ağ), Gingen (kürən), Golda (qızılı), Goldie (qızılı), Melanie (tünd, qara) və s. Alman dilində kişi adları: Brunhard (qəhvəyi + güclü), Bruno (qəhvəyi), Brunhold (qəhvəyi+rəhbərlik etmək), Douglas (tünd göy); qadın adları: Aurea (qızılı), Blanche / Blanka (ağ), Melanie (qara), Scarlet(t) (alqırmızı) və s. Azərbaycan dilində: Qara, Qarakişi, Qaraş, Sarı, Alagöz, Sarıtel və s.

4. Qiymətli əşya, daş-qaş bildirən sözlərdən yaranan ingilis şəxs adları: Beryl (sarı rəngli qiymətli daş), Diamond (brilyant, almaz), Esmeralda (zümrüd), Garnet (qiymətli daş). Alman dilində şəxs adları: Aurla (qızıl), Esmeralda (zümrüd), Gemma (qiymətli daş) və s. Azərbaycan dilində: Gümüş, Yaqut, Brilyant, Zümrüd və s.

5. Saylar əsasında yaranan şəxs adları. İngilis dilində kişi adları: Quintin/Quintus (5-ci), Settims (7-ci), Decimus/Ducins (10-cu); qadın adları: İna (1), Quintella/Quintina (5-ci), Settima (7-ci) Octavia (8-ci), Noma (9-cu), Decima (10-cu), Pentecost (50-ci gün). Alman dilində:

Una (1), Quintus/Quintin/Quintinus (50-ci). Azərbaycan dilində: İlkin, İlknur, Bircə, Bircəbəy, Vahid, Vahidə, Sonay və s.

6. İlin aylarını bildirən adlar. İngilis dilində kişi adları: August/Augustin/Augustus, March; qadın adları: April, Aprilan, Augusta/Augustine, Avril (Aprel). Alman dilində şəxs adları da eynilə belədir. Azərbaycan dilində: Yanvar, Fevral, Oktyabr və s.

7. Musiqi ilə bağlı sözlərdən yaranan şəxs adları: Cagence (ritm), Callione (gözəl səs), Carmen (mahını), Melody/Melodie (melodiya), Lira (qədim yunanlarda musiqi aləti) və s. Azərbaycan dilində: Rübab, Rübabə, Rahab, Şahnaz və s.

8. Əziz, sevimli, istəkli və s. anlayışları bildirən sözlər əsasında yaranmış şəxs adları. İngilis dilində kişi adları: Amandus, Amayas, Erastus, Harold, Leif, Lubin, Milo; qadın adları: Amabel, Amanda, Amata, Carina, Crace və s. Alman dilində kişi adları: Amandus, Erasmus, Mingo, Liebfried, Liebhard, Mabel; qadın adları: Amata, Amona, Edeltrud, Elfrud, Liebegard və s. Azərbaycan dilində: Əziz, Sevgiyə, Əzizə, Sevgili, Sevər, Əzizağa, Əzizxan və s.

9. Döyüş, vuruş, mübarizə, qoşun, ordu, qələbə və s. anlayışları ifadə edən sözlərdən yaranan şəxs adları. İngilis dilində kişi adları: Cadel, Cadogan, Alger, Seward, Victor, Roger, Bert, Herb və s.; qadın adları Avis, Gritte, Selda, Griz, Helda, Glory, Thekla və s. Azərbaycan dilində:

Qoşunəli, Qalib, Qələbə, Zəfər, Əsgər və s.

Alman dilində kişi adları: Herbert, Hermann, Herward, Siegbert, Siegbod, Siegfried, Siegbald, Hildemut; qadın adları: Herburg, Herlinde, Siegtrud, Signe, Alfonsa, Hilde, Othild, Hildegund, Sigrun və s.

Bunlardan əlavə, bu fəsildə qohumluq, dostluq, yoldaşlıq, gözəllik, zəriflik, incəlik, sahiblik, mənsubluq, sevgi, məhəbbət, eşq, əmin-amanlıq, sülh və s. anlayışları ifadə edən sözlərdən yaranan daha iyirmi səkkiz qrup şəxs adları haqqında geniş məlumat verilmişdir.

Tədqiqat işində dördüncü fəslin “*Xüsusi adlardan yaranan şəxs adları*” adlı ikinci yarımfəsildə xüsusi adlardan yaranan şəxs adlarından ətraflı bəhs edilmişdir. Bu hissədə yeri gəldikcə xüsusi adlardan yaranmış şəxs adları təsnifata cəlb olunmuş, hər bölgüyə aid kifayət qədər nümunə verilməklə müvafiq təhlil aparılmışdır.

Dissertasiyada german dillərində xüsusi adlardan əmələ gələn şəxs adları aşağıdakı kimi təsnif edilmişdir:

1. Coğrafi adlardan düzələn şəxs adları. Buraya toponimlər, hidronimlər, oronimlər və s. daxil edilmişdir:

a) toponimlərdən yaranmış şəxs adları. İngilis dilində mövcud şəxs adları: Adrian, Alban, Milan, Roman (Roma) (hər biri şəhər adıdır); qadın adları: Melba, Roma, Palmyra (hər üçü şəhər adı), Lomond (Şotlandiyada toponim), Hibernia (İrlandiyanın qədim adı) və s.; alman dilində kişi adları: Mavritins (mavritaniyalı), Urban/Urban (şəhərli), Romanus/Romano/Roman (Roma şəhərinin adından) və s.; qadın adları: Lavinia (qədim latın şəhəri, “lavinialı”), Laurentia (Laurenti şəhər sakini), Lidia/Lydia (rus mənşəli olub Orta Asiyada vilayət adındandır; əsl yunan dilindəndir) və s. Azərbaycan dilində: Muğan, Şirvan, Misir, Dağlar, Tehran, Təbriz, Asiya, Afina, Asiya və s.

b) hidronimlərdən yaranmış şəxs adları. İngilis dilində: Alpheus (qədim yunan dilindən çay adı), İordan (Qərbi Asiyada – İordaniyada çay) (kişi adları); Clyde (Şotlandiyada çay), Linne (göl), Marina (dəniz, dənizə aid) (qadın adları) və s. Alman dilində: Marinus (dəniz), Marina (dəniz), Ozeana (okean), Murie (şəffaf dəniz) və s. Azərbaycan dilində: Araz, Arazxan, Dərya, Dənizxan, Xəzər, Eldəniz, Dalğa, Ceyhun və s.

c) Oronimlərdən yarananlar; ingilis dilində şəxs adları: Oriste (qədim yunan dilində “dağ”; kişi adı), Cynthia (Kinf dağının adından; qadın adı). Alman dilində şəxs adları: Orest (dağ), Oliver (Fələstində dağ; kişi adlarıdır); Chnthia / Cynthia (Kinf dağının adından; qadın adı) və s. Azərbaycan dilində: Qafqaz, Zirvə, Elbrus, Qoşqar, Savalan və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, mifoloji şəxs adları german dilləri qrupuna aid

dillərin antroponimikasında ayrıca bir lay təşkil edir. Məlumdur ki, qədim miflər həmişə Avropa mədəniyyəti korifeylərinin diqqət mərkəzində olmuş və əsərlərinin ana xəttini təşkil etmişdir. Mifoloji adların əksəriyyəti məhz antik yazılı ədəbiyyat vasitəsilə müasir dövrümüzlə gəlib çatmışdır. Bütün antik ədəbiyyat, demək olar ki, mifoloji materiallarla zəngindir. Əminliklə demək olar ki, bunların əsasında Homerin “İliada” və “Odisseyə” əsərləri durur.

Azərbaycanda mövcud əfsanəvi şəxs adları əsasən nağıl və dastanlarımızdan gəlmədir. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında Əzrayıl, nağıl və dastanlarda Mələk, Pəri, Cənnət, Məleykə, Humay və s.

German dilləri qrupuna aid edilən dillərin antroponimikasında əsətlərlə bağlı mövcud şəxs adları ilə əlaqədar məşhur alman filosoflarından F.V.Şillinq, Hegel, Y.Qrimm, ingilis alimi Q.Spenser, B.Malinovski və başqalarının maraqlı fikirləri irəli sürülmüşdür. Bununla yanaşı, S.Ç.Radsiq, A.F.Losev, N.A.Kun, M.Lifşits, D.Ş.Frezer, A.A.Toxo-Qodi, R.Qreybs kimi alimlər də bu sahədə daha geniş araşdırmalar aparmışlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, istər Roma, istər qədim yunan və germandilli xalqların mifoloji mətnlərində yer almış əski dünyagörüşü ilə əlaqədar şəxs adları keçmişdə olduğu kimi, hazırda da öz izlərini saxlayır. Belə ki, adqoyma mərasimlərində germandilli xalqlar belə səciyyəli adlardan geniş istifadə etmiş və bu ənənə bu gün də davam etməkdədir.

German dilləri qrupuna aid dillərdə mövcud qədim mifoloji adlar haqqında məlumat verərkən, onları əsasən iki qrupa bölmək daha məqsədəuyğundur: 1) german dillərində işlənən qədim yunan-Roma mənşəli mifoloji adlar; 2) german dillərində işlənən milli mənsubiyyətli mifoloji adlar.

Qədim yunan-Roma mifologiyası vaxtilə etnik sərhədlərdən kənara çıxaraq, bütün Avropanı öz təsiri altına ala bilmiş və onların antroponimiyasına da müdaxilə etmişdir. Bu, germandilli xalqlara da öz təsiri göstərmişdir. Belə bir fakt mövcuddur ki, Yunanıstanda mifoloji inkişafın əsas mənbəyi, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Homerin “İliada” və “Odisseyə” əsərləri qəbul edilmişdir. German dillərinə məxsus antroponimik sistemdə mövcud şəxs adlarının xeyli hissəsi həmin əsərlərin iştirakçılarıdır. Odur ki, german dillərinin antroponimik sistemində işlənən qədim yunan mifologiyası ilə əlaqədar şəxs adlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: a) german dillərinin (xüsusilə ingilis və alman) antroponimikasında formalaşmış qədim yunan mənşəli mifoloji şəxs adları; b) yalnız ingilis antroponimikasında işlədilmiş qədim yunan mənşəli mifoloji şəxs adları; c) yalnız alman antroponimikasında işlədilmiş qədim yunan mənşəli mifoloji şəxs adları.

Həm ingilis, həm də alman antroponimikasında formalaşmış qədim yunan mənşəli mifoloji şəxs adlarına nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: Axilles, Adonis, Agamemnon, Alexander, Anna, Afrodita, Afina, Karis, Kastor, Kassandra, Dafne, Diana, Hera, Leda, Pandora, Selina, Silvan, Venus və s.

Yalnız ingilis antroponimikasında formalaşmış qədim yunan mənşəli mifoloji şəxs adları bunlardır: Kadmus, Kalliope, Kassiopela, Dafnis, Doris, Evadne, Evander, Harmonia, Media, Nerissa, Thetis və s.

Dissertasiyada göstərilən bu və ya digər adların hər biri haqqında ətraflı məlumat verilmiş, izahat və təhlil aparılmışdır.

Tədqiqat işinin bu hissəsində german dillərində işlənən milli mifoloji şəxs adlarından bəhs edilmişdir. Həmin adlardan: Baldur, Freya, Fiqq, Qudrun, Nertus, Odia, Rübetsal, Tura və s. kimi kifayət qədər nümunə göstərilmişdir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, german antroponimikasında ingilis dilindən fərqli olaraq, alman mənşəli mifoloji şəxs adları nisbətən üstünlük təşkil edir.

German antroponimikasında şəxs adlarının əmələgəlmə mənbələrindən biri də dinlə, ilahiyyatla əlaqədar olmuşdur. Buna görə də dini anlayışlarla bağlı şəxs adları german dillərinin antroponimikasında xüsusi yer tutur. Həmin adlar eradan əvvəl VIII əsrdə meydana gəlmiş müqəddəs kitab - İncillə əlaqədardır. Əlli kitabdan ibarət Bibliyanın birinci kitabı olan Tövratə həm yəhudilər, həm də xristianlar, iyirmi yeddi kitabdan ibarət olan ikinci kitab İncilə isə yalnız xristianlar etiqad edirlər.

İncildə elə şəxs adları vardır ki, german dilləri qrupuna daxil olan dillərin hamısında həmin adlardan istifadə edilmiş və hazırda geniş işlədilir. Elə xalqlar da vardır ki, yalnız bir qisim addan istifadə edir. Bunu nəzərə alaraq həmin şəxs adlarını aşağıdakı kimi təsnif etmək olar: 1) həm ingilis, həm də alman dilində işlənən dini adlar: Abel, Abraham, Adam, Arier, Barnoba, Benjamin, Daniel, Darius, Demetrius, David, Enox, Esan, Felix, Gideon, İsrail, Yakob, Yesus, John, Yosef, Michael, Nathan, Moses, Nikolas, Peter, Rafael, Samson, Samuel, Saul, Simon, Solomon, Stefan, Thomas, Fitus (kişi adları); Abigail, Berenice, Damaris, Deborah, Delilah, Dinah, Esther, Eve, Ezra, Martha, Mary, Rebeka, Ruth, Salome, Susanna (qadın adları) və s.

2) yalnız ingilis dilində işlənən dini adlar: Abner, Abram, Artemas, Asa, Asher, Barak, Caleb, Edom, Eli, Enos, Festus, Hagar, Heber, Hosea, Jonah, Joab, Jesse, Laban, Levi, Luke, Mark, Naaman, Nahum, Rufus, Shem, Silas, Zadoc (kişi adları); Abah, Bathsheba, Berenice, Candace, Clautia, Drusilla, Jemima, Jessika, Kezia, Sarah, Fabitha, Veronika (qadın

adları) və s.

3) yalnız alman dilində işlənən dini adlar: Elias, Jonas, Melchior, Paul (kişi adları); Magdalena / Maqdalene, Priscilla, Sulamith (qadın adları) və s.

Azərbaycan şəxs adları siyahısında da islam dini ilə əlaqədar adlar çoxluq təşkil edir. Bu qəbildən olan adlardan İslam, Müslüm, Əliislam, Məhəmməd, Məhəmmədəli, Əli, Məhəmmədəmin və s. göstərmək olar. İsa, Yaqub, İbrahim (Abraham), Davud, İsmayıl, Yusif, Həbil (Abel) kimi adlar isə İncildən götürülüb.

Araşdırmalar göstərir ki, german dilləri şəxs adları sistemində Allah – Tanrı sözləri ilə bağlı adlar nisbətən üstünlük təşkil edir. Aşağıdakı nümunələr də bunu təsdiq edir; ingilis dilində kişi adları: Amadus, Goddar, Sodhrey, Godwin, Theodosius, Timothy, Angelus, Nathau; qadın adları: Thekla/ Thecla, Theodore /Theodora, Tiffany və s.

Alman dilində kişi adları: Ansbert, Ansfried, Ansgar, Anshelm, Answin, Bomopril, Gottfried, Gotthard, Gotthold, Gottlieb, Gottmar, Gottram, Gottwald, Theodolius, Theodor, Thorold, Torger və s.; qadın adları: Ansberga, Ansgard, Dorothea, Ingeburg, Ingrid, Theorgard, Thorgund və s. Azərbaycan dilində isə Allahverdi, Allahyar, Tanrıverdi, Tanrıqulu, Allahqulu, Xudayar, Xudaverdi və s. kimi islam dini ilə əlaqədar şəxs adları mövcuddur.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, həmin adların hamısı mürəkkəb komponentli adlardır. Birinci komponent Allah anlayışı ilə, ikinci komponent ayrı-ayrı məfhumlarla bağlıdır. Dissertasiyada onların mənaları ilə bağlı fikirlər də öz əksini tapmışdır.

Derivatlar (törəmə) əsasında yaranan şəxs adları german dillərində daha çoxdur və onları müəyyənləşdirmək, demək olar ki, mümkün deyildir. Törəmə adlarda əksərən insanların xarakteri, xasiyyətləri əsas götürülür. Germandilli şəxs adları lüğətlərinə sözdüzəltmədə morfoloji yolla deyil, yəni bütöv, yaxud başlanğıc adın morfem tərkibinin dəyişməsi yolu ilə yaradılmış və nisbətən geniş yayılmış derivatlar daxildir. Derivatların yaranması modelləri arasında ixtisaretmə yolu ilə və affiksial sözdüzəltmə daha üstünlük təşkil edir. İxtisar ilkin adın əvvəlinə, ortasına və sonuna (aferizis, sinkopa, apokopa) təsir edir.

German dillərinin antroponimik sistemində derivasiyanın xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, affiksasiya ixtisara nisbətən səciyyəvi olaraq ikinci derivasiya kimi çıxış edir. Fikrimizi əsaslandırmaq məqsədi ilə bir neçə nümunə üzərində dayanmaq daha məqsədəuyğun olardı:

İngilis dilində mövcud şəxs adları əsasında kişi adları: Abel → Abe,

Abie, Aby, Nab; Adam → Ad, Addis, Ade, Edie, Lidie; Alfred → Al, Alf, Alfe, Alfı, Fried; Alexander → Al, Alec, Aleck, Alex, Alick, Eck, Ecky, Ellick, Lex, Lexy, Sander, Sandie, Sandy, Sawney, Sawnie, Sawny və s.; qadın adları: Agnes → Ag, Aggie, Aggy, Annot, Ness, Nessa, Nessie; Beatrice → Bea, Beat, Beate, Beattie, Bee, Bice, Trissie, Trix, Trixie, Trixy; Helen → Ella, Ellie, Lala, Nell, Nellie, Nelly və s.

Alman dilində mövcud şəxs adları əsasında; kişi adları: Adalbert → Albrecht, Bert, Albert, Abbo; Friedrich → Friddo, Frido, Fridolen, Fried, Friedo, Frieder, Fritz; Wilhelm → Wilk, Wilke, Wilko, Will, Willi, Wim və s.; qadın adları: Adalheid → Aida, Adela, Adele, Alida, Heide, Heidt; Maria → Mia, Ria; Marie, Mareile, Mizzi; Mareike, Marieke, Mieke (bu misalda Marei, Mareil, Mizzi yuxarı alman dialektində; Mareike, Marieke, Mieke isə aşağı alman dialektlərində işlədilir).

Bununla bağlı dissertasiyada kifayət qədər nümunə verilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, derivasiya və qısaltmalar yolu ilə əmələ gələn adların dəqiq sayı müəyyən edilməmişdir. Bütün bunlar insanların fəaliyyəti, xarakteri ilə bağlı məsələlərdir: dostlarına, yaxınlarına, sevdiklərinə, qohumlarına və uşaqlarına ad qoyanların təxəyyülü, fantaziyası sərhədsiz, ucsuz-bucaqsız və tükənməzdir.

Müasir germandilli antroponimlərin əmələ gəlməsində soyadların da özünəməxsus rolu vardır. Ümumiyyətlə, soyadların yaranması əsasən XVII-XVIII əsrlərə aid edilsə də, bunlar daha çox XIX əsrdən etibarən dəbdə olmuşdur. Bu cür adlara bədii əsərlərdə də rast gəlmək olur.

Soyadlardan düzələn şəxs adlarına aşağıdakı nümunələri göstərə bilərik: Alston, Ardenn, Barret, Barton, Blair (Şotlandiya və Kanadada), Carlton, Dalton, Davis, Edson, Elton, Fonest, Halden, Harland, Hudson, Kelvin, Layton, Morton, Palmer, Rowan, Ruch, Taylor, Stanton, Wersten, Wilford, Willis və s. Dissertasiyada belə şəxs adları ilə bağlı xeyli nümunə üzərində təhlil aparılmışdır.

German antroponimikasında külli miqdarda kişi adları əsasında yaranan qadın adlarına da rast gəlmək olur. Bunlar əsasən aşağıdakı yollarla düzəlir:

a) kişi adlarına “a”, nadir hallarda “e” sonluğu əlavə edilir. İngilis dilində olan şəxs adlarında: Adolf → Adolfa, Alb → Alba, Albin → Albina, And → Anda, İsodor → İsodora, Robert → Roberta; Daniel → Daniele və s. Alman dilində olan şəxs adlarında: Adrian → Adriana, Alex → Alexa, Alf → Alfa, Bogdan → Bogdana, Donat → Donata, Karl → Karla; Erwin → Erwine, Berhold → Berholde, Karol → Karole və s. Bəzi adların yaranması həm ingilis, həm də alman dillərində eynidir.

Məsələn: Adolf → Adolfa, Albin → Albina, Alex → Alexa, Ernst → Ernsta və s. Qeyd etmək lazımdır ki, “a” hərfinin köməyi ilə yaranan adlar daha çoxluq təşkil edir.

b) sonu “o” ilə bitən kişi adlarında =o/-a əvəzlənməsi ilə düzələn qadın adları. Bu cür adlara alman dilində daha çox təsadüf edilir: Martino → Martina, Renito → Renita, Erico → Erica, Immo → Imma, Siro → Sira, Jacobo → Jacoba və s. İngilis dilində yalnız Fernanda → Fernando adları bu yolla düzəlmiş adlardır.

c) bəzi kişi adlarının sonuna “-ia”, yaxud “-ina” ünsürü əlavə edilməklə. İngilis dilində: Clement → Clementina, Almer → Almerina, Victor → Victoria, Jacob → Jacobina; alman dilində: Emil → Emilia, Gerwas → Gerwasia, Ernest → Ernestina, Abel → Abelina və s.

Azərbaycan dilində də kişi adlarına “-ə” sonluğu artırmaqla qadın adlarının yaranması artıq ənənəyə çevrilmişdir. Məsələn, Mahir – Mahirə, Tahir – Tahirə, Arif – Arifə, Səlim – Səlimə, Elmir – Elmirə / Elmira, Cəmil – Cəmilə, Kamil – Kamilə, Camal – Camalə və s.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, german dillərində antroponimlərin yaranmasında şəkilçilərdən də kifayət qədər istifadə olunur. İngiltərənin normanlar tərəfindən işğalından sonra ingilis dilinə qədim fransız dilindən kiçiltmə məzmunu ifadə edə bilən “-el, -et, -in, -on, -ot” şəkilçiləri daxil olmuşdur: Hamel, Hamelin, Hamlet və s.

XI-XIV əsrlərdə ingilislərin özündə kiçiltmə məzmunu ifadə edən *-cock, -kin* şəkilçiləri adyaratmada daha məhsuldar olmuşdur. Məsələn, Adcock, Malkin, Atkin, Tomkin və s. Hazırda *-ie* və *-y* şəkilçiləri ilə düzələn ingilis şəxs adlarına da çox təsadüf olunur: Abie, Aby, Edie, Jiddie, Sandy, Sawnie və s. İngilis dilindən fərqli olaraq, alman şəxs adlarında şəkilçilərdən daha çox istifadə olunur. Həmin şəkilçilər bunlardır: a) *-a, -e*: Uda, Helge, Trida, Fride; *-e* şəkilçisi daha məhsuldardır; b) *-i* şəkilçisi: Clausi, Gerdi, Hansi, Karli; c) *-er* şəkilçisi: Frieder, Folker, Wolfer, Aster, Manner; d) *-man, -mann* şəkilçisi: Friedmann, Volkmann, Hartmann; e) *-chen, -lein, -el, -l, -le* şəkilçiləri. Bu şəkilçilər əzizləmə və kiçiltmə mənalı adlar yaradır: Karlchen, Dorchen, Peterlein, Annelein, Dorle, Seppe, Hansel və s. f) *-us* şəkilçisi: Sugus, Hubbertus; g) *-ek, -ik* şəkilçisi: Kaschek, Andek, Uwin; h) *-ex* şəkilçisi: Petex, Badex, Rainex və s.

Bütün bunlarla yanaşı german dillərinin antroponimikasında müxtəlif əfsanə, nağıl və dastanlardan, bədii əsərlərdən digər adlar əsasında ingilisləşdirilmə və almanlaşdırılma yolu ilə yaradılmış şəxs adları da mövcuddur. Belə adlar haqqında dissertasiyada bəhs edilmiş, nümunələr göstərilmiş, ətraflı izahat və şərhlər verilmişdir. Dördüncü fəslin “Azərbay-

can və german dillərində antropnim tərkibli frazeoloji vahidlər” adlı üçüncü yarımfəslində tərkibində antropnimlər olan frazeoloji vahidlər geniş araşdırılmışdır. Çünki tədqiqat göstərir ki, german dillərində frazeoloji birləşmələrin tərkibində antropnimlərin işlənməsinə daha tez-tez təsadüf olunur. Bu sahə araşdırılarkən aşağıdakılar nəzərə alınmışdır: 1) tərkibində ənənəvi, dəbdə olan kişi və qadın adları olan frazeoloji vahidlər; 2) real antropnimlərdən ibarət frazeoloji vahidlər; 3) ədəbi mənbələrdən götürülmüş xüsusi isimlərin işləndiyi frazeoloji vahidlər; 4) tərkibində toponimlərin olduğu frazeoloji vahidlər.

Tədqiqat işimizlə heç bir əlaqəsi olmayan toponim frazeoloji vahidlər istisna olmaqla, qalanlar haqqında dissertasiyada müfəssəl məlumat verilmiş, xeyli nümunə göstərilmiş, mənalari açıqlanaraq geniş təhlil aparılmışdır. Beləliklə, demək olar ki, german dillərində, xüsusilə alman və ingilis dillərində tərkibində şəxs adları olan frazeoloji birləşmələrin əksəriyyəti dissertasiyada öz həllini tapmışdır.

Dissertasiyanın **Nəticə** hissəsində tədqiqatın bütün müddəalarına yekun vurulur, əldə edilən qənaətlər ümumiləşdirilir:

1. Azərbaycanda əsasən keçən əsrin ortalarından sistemli şəkildə araşdırmaya cəlb edilən, dilçilik elminin bir sahəsi olan onomalogiya hazırda müxtəlif dillərdə geniş tədqiq olunur. Germandilli antropnimlərin elmi nöqtəyi-nəzərdən müqayisəli tədqiqi bir daha göstərir ki, xüsusi adlar onomoloji kateqoriya kimi qəbul edilmişdir.

2. Antropnimlər öz inkişaf mərhələlərinə görə tarixi kateqoriyadır. Məhz bu səbəbdən istər Azərbaycan, istərsə german dilləri qrupunda danışan xalqların qədim yazılı abidələrində, kitabələrində zəngin şəxs adları vardır. German dillərinin qədim şəxs adlarının əsasını qədim yuxarı alman dialekti təşkil edir. Bundan əlavə, ingilis və alman şəxs adlarının bir qismi isə qədim Romanın tayfa adlarından keçmədir.

3. Qədim yuxarı germandilli antropnimləri təşkil edən sözlərin əksəriyyəti iki komponentdən ibarət mürəkkəb şəxs adlarıdır. Bəzən bu adların komponentləri arasında yerdəyişmə prosesi müşahidə olunur: birinci komponentdə *adal, agi, agil, alf, arn, bard, bern, bero, engel, diet, eber, eg, ger, hart, heil, helm, her, hilde, lieb, rein, sieg, wolf, volk ...*, ikinci komponentdə *ald, hold, bald, bert, bod, brand, fried, gang, ger, hild, her, lind, wig, ward, rich* və s. sözlər daha fəaldır. Azərbaycan dilində də kifayət qədər mürəkkəb şəxs adı mövcuddur. Dilimizdəki mürəkkəb adlarda komponentlər arasında yerdəyişmə müşahidə edilir.

German dillərində mürəkkəb adların bu komponentləri ad bildirən qədim ingilis və alman sözlərinin xüsusi fondundan götürülürdü.

Anqlosaksonların istifadə etdikləri bu sözlər *müdafidə, müdafidəçi, kişi, himayədarlıq, sərvət, sağlamlıq, firavanlıq, sülh, cəsurluq, mərdlik, qələbə, şöhrət, qəhrəmanlıq, yiyə, sahib, hörmət, döyüş, müharibə, mübarizə, əziz, istəklil, sevimli, ağıllı, müdrik, arzu, istək, xalq, qüvvə, güc* və s. yüzlərlə belə mənalar daşıyır. Azərbaycan dilində mürəkkəb adların komponentləri arasında ən çox qədim titullara (bəy, xan, paşa, ağa, xatun/xatın) və islam dini ilə bağlı şəxs adlarına (Məhəmməd, Əli, Tanrı, Xuda və s.) rast gəlmək olur.

4. Müasir german ədəbi dilləri nə qədər zəngin və rəngarəngdirsə, bir o qədər də geniş semantik sistemə malikdir. Semantik mənalar yalnız ayrı-ayrı leksik vahidlər üçün deyil, onomastik adlar üçün də xarakterikdir. Daha doğrusu, onomastik vahidlərdə omonimlik, çoxmənalılıq, sinonimlik, antonimlik, qısaltma və s. mövcuddur. Antroponimlər ixtisar olunmaqla əzizləmə və kiçiltmə məzmunlu adlar yaranır. Azərbaycan dilində antroponimin ilk hecasına “-ş”, “-sı” və bu kimi sonluqların artırılması ilə əzizləmə və kiçiltmə məzmunlu şəxs adlarına (Abış, Adış, Babaş, Balaş, Ağası, Balası və s.) təsadüf edilir.

5. German dillərinə məxsus xüsusi adlarda olduğu kimi, Azərbaycan dilində də antroponimlərin əksəriyyəti, demək olar ki, apelyativlərdən düzəlir. Antroponimlər həm apelyativlərdən, həm də digər sahələrə məxsus adların antroponimləşməsi nəticəsində yaranır.

6. Germandilli antroponimlərin mənşəyinə gəldikdə, onlar iki böyük qrupa bölünür: 1) german dilləri ailəsinə məxsus lokal şəxs adları; 2) başqa dillərdən german dillərinə keçən əcnəbi şəxs adları.

İngilis və alman dillərinin antroponimikasında mövcud olan əcnəbi şəxs adlarına əsasən aşağıdakılar daxildir: ingilis dilində: alman, yəhudi, yunan, latın, fransız, valli, qael, rus, qədim skandinav, italyan, ispan, kelt, irland, şotland, ərəb-fars; alman dilində: ingilis, latın, skandinav, fris, isveç, norveç, island, danimarka, yəhudi, yunan, fransız, italyan, ispan, rus, bolqar, polyak, çex, macar, fin, hind, yapon, Afrika xalqları, ərəb, türk, qismən də niderland, serb-xorvat, çin, Vyetnam, rumın, litov və b. xalqların adları. Azərbaycan dilində mövcud şəxs adlarının müşahidəsi onu sübut edir ki, mənsub olduğu dil ailəsinə – türk dillərinə aid adlarla yanaşı dilimizdə Qafqaz xalqlarına məxsus, fars, ərəb, rus və Avropa dillərindən alınan kifayət qədər şəxs adına rast gəlmək olur.

Bütün bunlar cəmiyyətin həyatında baş verən ictimai-siyasi hadisələrin dildə olduğu kimi, antroponimlərə təsir etməsi ilə əlaqədardır.

7. German dillərində və Azərbaycan dilində antroponimlər müxtəlif mənbələrdən yaranıb inkişaf etmişdir. Həmin mənbələrə zoonimlər,

etnonimlər, rəng bildirən adlar, fitonimlər, qiymətli əşya, daş-qaşla bağlı adlar, saylar, müxtəlif titulla bağlı adlar, qəbilə və tayfa adları, qohumluq anlayışı bildirənlər, dostluq, yoldaşlıq məfhumları bildirənlər, gözəllik, zəriflik, sevgi, məhəbbət, sülh, əmin-amanlıq, silah-sursat, mübarizə, nəcib, alicənab, səadət, xoşbəxtlik, ağıl, müdriklik, xalq, əhali və s. anlayışları bildirən adlar daxildir.

8. Adqoyma adət-ənənələri ilə bağlı ingilis və almandilli xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan dilində də xüsusi adlardan yaranan şəxs adlarına çox təsadüf edilir. Buraya əsasən coğrafi adlardan yaranan şəxs adları, mifoloji və dini şəxs adları daxildir. Coğrafi adlara toponim, oronim və hidronimlərdən yaranan adlar daxildir.

Tədqiqat işi göstərir ki, germandilli xalqlarda ən çox dini, sonra isə mifoloji adlar üstünlük təşkil edir. Dini şəxs adlarının daha üstünlük təşkil etməsi dinə olan inamdan, xüsusilə xristianların müqəddəs kitabı Bibliyanın (İncilin, Tövratin) geniş yayılmasından irəli gəlir. Bununla əlaqədar Allahla bağlı adlar daha çoxdur. Azərbaycan dilində islam dini, daha doğrusu, müqəddəs Qurani-Kərimdən gəlmə adlar çoxluq təşkil edir. Az sayda olsa da, İncildən dilimizə keçmiş alınma şəxs adları mövcuddur.

Mifoloji şəxs adlarına gəldikdə isə, burada həm milli, həm də alınma adlardan istifadə olunmuşdur. German dillərində yunan mifologiyasına müraciət meyli özünü daha aydın şəkildə göstərir.

9. German dilləri şəxs adları siyahısında derivatlar (törəmə adlar) daha çoxdur. Hətta mənbələrdə deyildiyi kimi, onların sayını dəqiqləşdirmək belə mümkün deyil.

10. Araşdırmalar göstərir ki, bütün dünyada olduğu kimi, Azərbaycan, ingilis və almandilli xalqlarda adqoyma mərasimlərində soyadlardan, müxtəlif nağıl, əfsanə və dastanlardan, ayrı-ayrı sahələrdə məşhurlaşmış görkəmli şəxsiyyətlərin, ədəbi əsərlərdə müsbət planda təqdim edilmiş surətlərin adlarından istifadə olunur.

11. German dillərinin antroponimikasında soyadlar xüsusi yer tutur. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilib ki, soyadlar etimoloji cəhətdən aşağıdakılardan ibarətdir: a) otantroponimik (genealoji, patronim) soyadlar; b) yaşayış yeri üzrə (yerli) soyadlar; c) məşğuliyyət üzrə (sənətkarlıq, vəzifə) soyadlar; d) təsviri soyadlar. Faktlar və mənbələr göstərir ki, germandilli soyadların bir qismi toponimlərdən, hidronimlərdən, affiksələrdən və s. yaranmışdır. Azərbaycan soyadları ilə german dillərində olan soyadlar arasında həm mənşə, həm də etimoloji cəhətdən bəzi oxşarlıqların olmasına baxmayaraq, onların yaranmasında kəskin fərqlər mövcuddur.

12. Germandilli xalqlarda köməkçi ad kateqoriyalarından olan ləqəb və

təxəllüslər xüsusi lay təşkil edir. Ləqəblər iki qrupa ayrılır: 1) insanlara aid olan ləqəblər; 2) coğrafi obyektlərə aid olan ləqəblər.

Həm ingilislərdə, həm də almanlarda özünə təxəllüs seçən şəxslər bu və ya digər leksik vahidlərdən istifadə edərək kişilik, qəhrəmanlıq, əzəmət, əyilməzlik rəmzinə çevrilmiş qəhrəmanların rolunda çıxış edərək xalqın məhəbbətini qazanmış kino aktyorlarının adlarına daha çox üstünlük verirlər. Qadın təxəllüsləri romantik gözəllik və cazibədarlıq, məlahət və ahəngdarlıq ifadə edir. Burada əcnəbi ekzotik adlar daha geniş yayılmışdır və təxəllüs kimi işlədilir. Dilimizdə ənənəvi təxəllüs işlətmənin tarixi çox qədimdir. Azərbaycanda təxəllüslər əsasən görkəmli şəxsiyyətlərə, şair və yazıçılara (Xaqani, Nizami, Məhsəti, sonrakı mərhələdə A.Bakıxanov “Qüdsi”, M.F.Axundzadə “Səbuhi”, C.Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin”, S.Vəkilov “Səməd Vurğun”, İ.Hüseynov “Muğanna” və s.) məxsusdur.

13. Onomastik leksika frazeoloji birləşmələrin tərkib hissəsi kimi onların daxilində olan adi ümumi isimlər kimi eyni qanunauyğunluğa tabe olur. German dillərində xüsusi isimlərin daxil olduğu frazeoloji vahidlər aşağıdakı hallarda mövcuddur: 1) ənənəvi, dəbdə olan kişi və qadın adları ilə bağlı frazeoloji vahidlər; 2) real antroponimlərdən ibarət frazeoloji vahidlər; 3) ədəbi mənbələrdən götürülmüş xüsusi isimlərdən yaranan frazeoloji vahidlər; 4) toponimlərdən yaranan frazeoloji vahidlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, biz avtoreferatın həcmi nəzərə alaraq dissertasiyanın **Nəticə** hissəsinin əsas müddəalarını təqdim etdik.

Mövzu ilə bağlı dissertasiyanın məzmununu əhatə edən aşağıdakı monoqrafiya və məqalələr çap olunmuşdur:

1. Структурные особенности антропонимов. Bakı, 1999, 26 s.
2. О роли антропонимической культуры // Azərbaycan dilçiliyi problemləri. Bakı: ADPI, 2001, №5, s.108-110.
3. Антропонимиyanın nəzəri məsələlərinə dair (Altay dilləri materialları əsasında), (Monoqrafiya). Bakı: Elm, 2001, 134 s.
4. Germanistikada антропонимиya probleminin qoyuluşu // Azərbaycan onomastikası problemləri, X, Bakı, 2002, s.125-127.
5. О значениях имён собственных // Azərbaycan onomastikası problemləri, Bakı, 2003, s.164-166.
6. Danışiq nitqində alman şəxs adlarında artiklin istifadə edilməsi // ADU-nun Elmi xəbərləri, I, Bakı, 2004, s. 17-20.
7. Xüsusi adların informasiya həcmi / Onomastika (Elmi-onomastik jurnal). Bakı, 2005, №1, s.12-16.

8. Linqvoşünashıqda allyuziv xüsusi ad // ADU-nun Elmi xəbərləri, Bakı, 2006, №1, s.23-25.
9. О составе современного германского именника / Onomastika (Elmi-onomastik jurnal). Bakı, 2007, № 2-3, s.14-22.
10. İngilisdilli soyadların yaranma mənbələri // Dil və ədəbiyyat, Bakı, 2007, № 2(73), s.101-104.
11. U.Şekspirin əsərlərində antroponimli idiomlar / Onomastika (Elmi-onomastik jurnal). Bakı, 2008, № 4, s.5-12.
12. German dillərinin antroponimiyasında mifoloji şəxs adları haqqında / Onomastika (Elmi-onomastik jurnal). Bakı, 2009, № 1, s.12-17.
13. Dilçilikdə onomalogiyanın yeri / Onomastika (Elmi-onomastik jurnal). Bakı, 2009, № 2, s.11-15.
14. German dilləri şəxs adlarının yaranma mənbələri / Onomastika (Elmi-onomastik jurnal). Bakı, 2010, № 1, s.3-8.
15. Xüsusi adların ümumi nəzəriyyəsi // ADU-nun Elmi xəbərləri, Bakı, 2010 №1, s.47-53.
16. Qədim germandilli antroponimlər haqqında // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, BSU, Bakı, 2010, №3, s.51-56.
17. German dillərində təxəllüslərin yaranma yolları // Filologiya məsələləri, Bakı: Elm və Təhsil, 2010, №4, s.217-222.
18. German soyadlarının etimologiyasına dair // ADU-nun Elmi Xəbərləri, Bakı, 2010, №2, s.26-32.
19. German dillərində omonim şəxs adları // Dil və ədəbiyyat, Bakı, 2010, № 3 (74), s.20-23.
20. Иностранные языки в межкультурной коммуникации начала XXI в. / Материалы международной научной конференции ГГУ. Тбилиси, 2010, s. 157-161.
21. German dillərində antroponimlərin tək və çoxmənalılığı haqqında. // Dil və ədəbiyyat, Bakı, 2010, №4 (75), s. 95-98.
22. German dillərində alınma şəxs adları. // Terminologiya məsələləri, Bakı, 2010, s. 50-60.
23. Almandilli şəxs adlarının morfoloji xüsusiyyətləri. //ADU-nun elmi xəbərləri, Bakı, 2010, №4, s. 27-33.
24. İngilis və alman antroponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. (Monoqrafiya). Bakı: Elm və Təhsil, 2010, 334 s.
25. Alman dilində özel isimlerin estetiği.// Türkbilim, 2010, sayı 4, s.19-31.
26. Şahis Adlarının Köken Bakımından İçeriği (Azerbaycan ve Alman Dilleri Örneğinde. // 40M (Türk Dünyası Kültür Dergisi), 2010, sayı 18, s. 101-109.

27. Alman soyadlarının mənşəyinə dair // Filologiya məsələləri №10. Bakı: Elm və Təhsil, 2010, s.60-67.
28. О лингвистических особенностях фразеологических единиц с антропонимами в германских языках // ВЕСТНИК Пятигорского Государственного Лингвистического Университета, 2010, №3, с.60-62.
29. О синонимии ономастических единиц в германских языках // ВЕСТНИК Московского Государственного Областного Университета. Лингвистика, 2010, №6, с.108-111.
30. İngilis və alman antroponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri (Monoqrafiya). Bakı: Elm və təhsil, 2010, 334 s.
31. German dillərinə məxsus lokal şəxs adları // ADU-nun elmi xəbərləri, Bakı, 2011, №2, s.31-35.
32. Şəxs adlarının mənşəcə tərkibi (Azərbaycan və alman dili materialı əsasında) / Xarici Dillərin tədrisinin Aktual Problemləri. IV Respublika Elmi Konfransının materialları (18-19 may 2011-ci il), Bakı, 2011, s.32-33.
33. Azərbaycan, ingilis və alman ləqəblərinin xüsusiyyətləri // AMEA, Terminologiya məsələləri, Bakı, 2012, s.45-51.
34. Методика преподавания личных имён в английском языке. //Тətbiqi dilçiliyin müasir problemləri (Beynəlxalq elmi konfrans), Bakı, 2012

ОСНОВЫ АНТРОПОНИМИИ

(на материалах азербайджанского, английского и немецкого языков)

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из введения, 4-х глав, заключения и списка использованной литературы.

В введении обосновывается актуальность темы, определяются цель и задачи, научная новизна, теоретическая и практическая значимость работы, ее источники, методы и апробация.

В первой главе “Проблемы ономалогии в общем языкознании” дается характеристика ономалогических проблем в общем языкознании. Здесь главным образом определяется место ономалогии в языкознании, характеризуется общая теория собственных имен, семантика ономастических единиц. Данная глава имеет теоретический характер в аспекте постановки проблемы.

Вторая глава “Общая характеристика специфических особенностей антропонимов и антропонимические категории” посвящена общей характеристике специфических особенностей антропонимов и антропонимическим категориям. Здесь даются обстоятельные сведения о позиции германских языков в мировой языковой системе, истории развития азербайджанских и германских антропонимов, в частности, фамилиях и вспомогательной категории имен, прослеживается история их образования.

В третьей главе “Происхождение антропонимов”, посвященной происхождению антропонимов, к исследованию привлечены локальные личные имена в азербайджанском и германских языках, а также вошедшие в эти языки заимствованные личные имена. Основным предметом анализа является проблема генезиса азербайджанских и германских антропонимов.

Четвертая глава “Источники происхождения имен личных” посвящена истории зарождения личных имен, в частности, здесь представлены сведения о личных именах, образованных от нарицательных имен, а также от собственных имен, дана систематизация имен на основе анализа характерных примеров.

Здесь же систематизированы фразеологические единицы с антропонимами в азербайджанском, английском и немецком языках.

В заключении резюмированы основные положения диссертации.

BASICS OF ANTHROPNOMY

(on the materials of Azerbaijani, English and German languages)

SUMMARY

The thesis consists of introduction, four chapters, conclusion and bibliography.

Introduction substantiates actuality of the theme, determines aim and tasks, scientific novelty, theoretical and practical significance, its sources and methods, specifies the structure of the thesis.

Chapter 1 “The Problems of Onomalogy in General Linguistics” deals with characteristics of onomalogical problems in general linguistics. Chiefly the place of onomalogy in linguistics is determined, general theory of proper names, semantics of onomastic units are characterized here. This chapter has a theoretical character in the aspect of solving the problem.

Chapter 2 “Essential Features of Specific Peculiarities of Anthroponyms and Anthroponymic Categories” is devoted to essential features of specific peculiarities of anthroponyms and anthroponymic categories. Detailed information is presented about the position of Germanic group of languages in the linguistic system of the world, history of development of Azerbaijani and Germanic anthroponyms, particularly, surnames, categories of additional names, history of their formation is thoroughly studied here.

Chapter 3 “Origins of Anthroponyms” involves the study of origin of anthroponyms, local personal names in Azerbaijani and languages of Germanic group and borrowed personal names in these languages too. The main subjects of the analysis is the problem of genesis of Azerbaijani and Germanic anthroponyms.

Chapter 4 “Historical Origin of Personal Names” is devoted to historical origin of personal names, and facts are analysed about the personal names derived from common names as well as proper names, systematization based on the analysis of characteristic examples is described too. Phraseological units consisting of anthroponyms in Azerbaijani, English and German languages are also classified here.

Conclusion summarizes the basic results of the investigation.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

ФИДАН АФАД ГЫЗЫ КУРБАНОВА

ОСНОВЫ АНТРОПОНИМИИ

(на материалах азербайджанского, английского и немецкого языков)

5704.01 – Теория языка

5708.01 – Германские языки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени доктора
филологических наук

БАКУ – 2013